

Ropolyi László: Az Internet természete

*Typotex, Budapest, 2006. 413 old.,
3900 Ft*

Ropolyi László könyve nagy ívű párhuzamot von a XV–XVI. századi reformáció és napjainknak az internet elterjedésével kiteljesedő kommunikációs forradalma között. A bevezetés Luther tézisei módjára szedi pontokba a korunk gondolkodásformáit érintő válságtüneteket. Ropolyi narratívája szerint ahogyan a reformációban a vallásos hit válsága átvezetett a modern korra jellemző, racionális tudáson alapuló gondolkodási formák uralmához, úgy posztmodern napjainkban épp ez utóbbiak válságát éljük, ami idővel valamiféle új elvken szerveződő gondolkodásformához kell hogy vezessen.

A fő tézis szerint a modernitásra jellemző, egyetlen, privilegizált verziójú tudás az internet korában azért kerül válságba, mert a hálózatba kapcsolt társadalmi létezésben („hálólét”) a tudásváltozatok és alternatív valóságsszférák korábban elképzelhetetlen erjedésnek indulnak. Ahogyan a reformáció során létrejöttek az Istenhez különféle személyes módokon viszonyuló individuumok, a posztmodern individualizáció során az emberek a tudományos és technikai tudáshoz kezdenek személyes módokon viszonyulni.

Ez a nagy erudícióval megírt – a klasszikus görög filozófiától Lukács esztétikáján és McLuhan kommunikációelméletén, Tomasello gyermeknyelv-fejlődési kognitív modelljén keresztül napjaink hálózatelméletiig a legkülönbélebb intellektuális tradíciók perspektíváit egymás mellé helyező – könyv nem kizárólag az internetről és a számítógépekről szól, hanem egyben egy Parmenidészre, Platónra, Arisztotelészre, Baconre, Descartes-ra, Marxra, Heideggerre és Marcuséra visszanyúló, de őket a kortárs interpretációk fényében aktualizáló filozófiai elméletalkotási kísérlet is, amelyet főként ismeretelmé-

leti és kritikai filozófiai problémák ösztönöztek.

Filozófiai tárgyalásmódját – a jelenségek leírásának a szempontjait, a klasszikusokra való utalásokat – tekintve a szerző a kontinentális filozófiai tradíció talaján áll. Tézisét nem precíz definíciókból kiinduló, részletes fogalmi analízissel vagy a „Science and Technology Studies” társadalomtudományi eljárásokat alkalmazó módszerével támasztja alá, hanem egyfajta metaelemzést nyújt a tématerületet a lehető legszélesebb értelemben érintő elméletekről. A könyv stílusához illeszkedve, törekvését talán úgy lehetne jellemezni, mint a késő modern gondolkodásformák jelenségterének teljességre törekvő bejárását a különféle gondolati tradíciók perspektívájába való beléhelyezkedés útján. Ennek során olyan átfogó – kortárs fogalmaink szerint leginkább szociálkonstruktivistának nevezhető – fogalmi rendszert próbál meg kiépíteni, amelyen belül ezek az amúgy páronként összemérhetetlen elgondolások egymáshoz viszonyítottan, összefüggéseikben és különbségeikben érthetőek meg, és az összehasonlítások eredményeképpen jól áttekinthető fogalmi mátrixokba rendezhetőek.

Az első fejezet az arisztotelianus oksági elméletre hasonlító filozófiai módszer alkalmazhatósága mellett érvel, majd a négy arisztotelészi okot mozgósító lényegmeghatározásokkal definiálja a „technikát”, a „virtualitást”, a „kultúrát” és a többi alapfogalmat. A könyv négy része ennek megfelelően az internetet anyaga szerint mint technikát, mozgása szerint mint kommunikációt, formája szerint mint kultúrát, és célloka szerint mint organizmust veszi szemügyre.

A *technikai szituáció* központi jelentőségű fogalma viszonylag közérthető módon egyesíti magában a heideggeri fenomenális világ fogalmát a „gyakorlati fordulata” (Latour, Pickering, Collins) óta egyre inkább a tudóstechnikusi praxist vizsgáló tudományfilozófiával. A világot nem dolgok vagy jelenségek, hanem véges horizontú szituációk összességeként határozza meg, ami a technikák és tudásformák alkalmazásának eltérő mértékű kontextualizáltsága, uniformitása, konkrétsága, eredményessége

stb. függvényében különféle elhatárolásokat tesz lehetővé. A technikai tudást ennek alapján szituációhoz kötött, a tudományos (és a filozófiai) tudást pedig a konkrét szituációtól eloldott ismeretformaként azonosítja: „Ha a *modernista világkép tudományosnak*, akkor a *posztmodern technikainak* nevezhető.” (73. old.)

A *technikai eszköz* jelentősége, hogy segítségével az ember egyes szituációkat egy adott szempontból uralni képes, ugyanakkor más eszközök azt biztosítják, hogy eleve mások akarata érvényesüljön élethelyzetében: „a technika az ember saját természetét előállító öntevékenysége” (45. old.). A technológus és a tudós az uralom perspektívájából „az ember szituációk feletti hatalmának letéteményese” (55. old.).

Az internet mint technika elemzése aszerint osztályozza a filozófiai megközelítéseket, hogy a technikákat a társadalmi rendszereknek alávetett, emberileg kontrollálható jelenségnek, avagy a társadalmi rendszerek által működtetett, de hozzájuk képes autonóm, önfejlődő dinamikával rendelkező létezőnek tekintik-e, illetve, hogy a technikákat önmagukban társadalmi értékek megtestesítőinek (értéktelhelteknek), avagy használati kontextusukon kívül értékeslegesnek tartják-e. Az előbbi kérdést Ropolyi Feenberg nyomán a technikafilozófia alapkérdésének nevezi (63. old.). A technika autonóm-értéksemleges felfogását *deterministának*, autonóm-értéktelhelte felfogását (Ellul, Heidegger) *szubsztantivistának*, kontrollálható-értéksemleges felfogását *instrumentalistának* nevezi, a technikát kontrollálható-értéktelhelte jelenségnek tekintő nézetet (Marcuse, Foucault) pedig *kritikai elméletnek*.

A szerző megállapítja, hogy a jelenleg divatos filozófiai irányzatok között többé-kevésbé konszenzus van a technikai eszközök értéktelheltségét, szükségszerű társadalmi beágyazottságát illetően, de a kontrollálhatóságot illetően továbbra is vitatott, hogy a technikai szituációban mennyiben különíthető el egymástól a cselekvés szubjektumának „emberi” és „nem-emberi” komponense, azaz beszélhetünk-e egyáltalán különálló „technikai” és „társadalmi” szféráról (Latour).

Ropolyi az *információ természetét* elemezve rámutat, hogy az információ vizsgálatába be kell vonni azt a folyamatot, amelyben a fizikai jelenségek jelként vannak értelmezve. „Az információ előállításának a technológiája az értelmezés, vagy általánosságban szólva: a hermeneutika” (76. old.), és az alternatív értelmezések lehetősége miatt az információ lényegéhez tartozik az alternatív virtuális világok megalkotásának a lehetősége.

A gondolatmenet a virtualitás természetének további elemzésén keresztül vezet át ahhoz a meglátáshoz, hogy az internet azáltal, hogy használati szituációiban sokféle alternatív értelmezésnek és virtuális világnak szolgáltathatja az alapját, voltaképpen meghaladja az inherens kontrollálhatóságra és értékterheltségre vonatkozó kérdések relevanciáját. A hálózatba kapcsolt posztmodern szubjektumok a technikát működtetve aktív résztvevői a technikát hatalmi viszonyok és értékek megtestesítőjeként konstruáló értelmezési folyamatnak, amely egyidejűleg visszahat a szubjektum önkonstrukciójára, személyiségének megalkotására is, s ezáltal különféle technikákat eredményezhet.

A második rész a *kommunikációt* a biológiai-pragmatista felfogásból kiindulva olyan cselekvésként írja le, amelynek során a cselekvő azáltal, hogy megváltoztatja a másik élőlény cselekvésének mintázatát, valamilyen adaptív előnyre tesz szert (119. old.). Ez a definíció egyrészt nagyon tág, mert voltaképpen majdnem minden állati viselkedés, még a genetikai információ átadása is beletartozik, másrészt viszont szűk, mert kizárja az emberi kultúrára jellemző, evolúciós értelemben „önzetlen” cselekvéseket, mint amilyen a szóban forgó könyv megírása vagy az internetes lánclevelek továbbküldése. Bár ettől a definíciótól nem határolódik el, a gondolatmenet fokozatosan átvezet Luhmann elgondolásához a kommunikáció „önteremtő” (autopoietikus) jelentőségéről a társadalmi rendszerekben. Eszerint az emberi kommunikáció alkotja meg a társadalmi rendszereket, melyeket Ropolyi a *közösségekkel* azonosít. A közösségekről itt csak annyit tudhatunk meg, hogy egyfajta „közös valóság” jellemzi őket – ez azonban

ellentmondásban áll Luhmann társadalmi rendszer-fogalmával, amelynek értelmében a társadalom nem emberekből, hanem funkcionálisan önmagára záruló kommunikációból áll. Luhmann továbbá tagadja, hogy a kommunikációnak volna bármiféle „konszenzusra irányuló inherens, kvázi-teleologikus tendenciája” (Niklas Luhmann: *Der Begriff der Gesellschaft*. In: A. Boronoev (Hrsg.): *Probleme der theoretischen Soziologie*. Univ. St. Petersburg, St. Petersburg, 1994. 25–42. old.).

A klasszikus elméletek ebben a második részben is az autonómia/társadalmi kontroll és az értéksemlegeség/terheltség dimenzióiban kerülnek összevetésre, s ugyanabba a négy kategóriába illeszkednek: determinista Carey és McLuhan, instrumentalista Shannon, szubsztantivista Baudrillard, a kritikai elmélet képviselője Habermas. Az első fejezettel való szoros analógia azon alapul, hogy Ropolyi a kommunikációt és a technikát egyaránt a „szituáció feletti uralmi eszközöknek” tekinti (136. old.), és így egységes fogalmi keretben kezeli az internet eme két aspektusát. A fejezet további részében a szóbeliség és írásbeliség kérdéseiről, a magánszféra és a nyilvánosság viszonyáról és a kommunikációs gépek közösségformáló szerepéről olvashatunk.

A harmadik rész elején a *kultúra* funkcionalista értelmezést kap: a közösségek és a kultúra viszonya hasonlóképpen gondolható el, mint a számítógépes hardver és szoftver relációja. Ez még így önmagában túl homályos, de később kiderül, hogy a kultúra e meghatározás szerint lényegében Lotman és Csányi nyomán „valamennyi nem örökletes információ, az információ szervezési és megőrzési módjainak”, illetve a „másodlagos reprezentációknak” az összessége (244. old.). Ennek azonban a szerző egy sajátos heideggeriánus olvasatát nyújtja, hogy azután a kultúrát végül mint értékelések, megismerési stratégiák és viszonyulások ember alkotta, közös világát értelmezze, amelynek közege az emberi közösség. A kultúrát a társadalmi rendszerek folyamatosan újratermelik, miközben a kultúra meghatározza az ember viszonyát a környezetéhez és önmagához. A fenome-

nális világ (az „ember világa”) a technikai szituációban a kultúra nyújtotta értékelések és reprezentációk által, ezeken keresztül tárul fel előttünk. Ez igen izgalmas és erős interpretáció volna, ha alaposan ki lenne dolgozva, de sajnos Heidegger csak utalások formájában („itt-lét”) van jelen, ami nem ad módot arra például, hogy értékeljük az ő Jakob von Uexkülltől átvett, mai fogalmainkkal talán ökológiaiainak nevezhető elgondolását az állat „világáról”. Nem világos továbbá, hogy ennek az interpretációnak mi a viszonya a korábban kifejtett hardver-szoftver hasonlathoz.

Ropolyi a lehetséges megismerési stratégiák két fő csoportját mutatja be, élesen megkülönböztetve egymástól a technikát mint szituációhoz *kötött* stratégiát, és a tudományt mint *szabad* stratégiát. Ez az első részben foglaltak fényében világos és használható megkülönböztetésnek tűnik, egészen addig a feltételes módban megfogalmazott óvatlan állításig, hogy a „szabad stratégiával elérhető tudás esetén a jel (reprezentáló) interpretációja alapvetően szabad [volna]” – ami ebben a formában legfeljebb valamiféle szélsőségesen relativista tudományelméletben volna igaz.

A negyedik részben a szerző a késő modern társadalmat és az internetet mint *organizmust* vizsgálja. Definíciója szerint: „Organizmus a szemlélet, az elemző gondolkodás vagy az emberi gyakorlat révén bonyolultként (de)konstruált létező” (279. old.), amellyel kapcsolatban az identitás, a reprodukció és az integritás három kiemelkedően fontos kérdés: Hogyan különítjük el, illetve hogyan különíti el magát az organizmus létezésének kontextusától (identitás)? Hogyan tartja fenn az organizmus elkülönültségét (reprodukció)? Hogyan marad meg az organizmus a széles tartományban változó környezeti feltételek és külső ingerek közepette is önmagával azonosnak (integritás)? Ropolyi bemutatja, milyen választ ad e kérdésekre két gondolati tradíció: míg az inkább „modernnek” tekinthető klasszikus rendszerelméletek *globális* rendben történő komplex működésről beszélnek, napjaink inkább „posztmodern” hálózatelméletei *lokális* szervező elvek alapján létre-

jövő emergens struktúrákról. A szerző az organizmusok konstrukciójának személyes/személytelen, illetve erős/gyenge dimenzióit tartja alapvetőnek, s ennek fényében tekinti át a különféle (evolúciós, modernista, szociálkonstruktivista stb.) társadalomszemléleteket.

A könyvet érdekes esettanulmány zárja a „2000. év probléma” társadalmi tematizálásáról, a létrejött tömeghisztériáról, és különösen arról, mi volt a szakértők és egyes társadalmi érdekcsoportok szerepe és jelentősége a történetekben. Az esettanulmány a hálózattársadalom kiépülésének sajátosságait és anomáliáit hivatott ilusztrálni.

Lehet-e a XXI. században effajta holisztikus, rendszerező metafizológiát művelni? Egyaránt elkerülendő a természetlen metaelméleti érvelést és a részproblémák unalmas boncolgatását, a könyv olvastán felmerülő kérdéseimet két csoportba rendezve mutatom be: először a gyakorlati jellegű problémákat, utána pedig a vázolt rendszeren belül azonosítható elméleti problémákat tárgyalom.

Pusztán a könyv alapján a legszembeötlőbb ellenvetés a holisztikus megközelítéssel szemben az, hogy egy olyan átfogó világmagyarázat, amely az internet minden aspektusához minden elméleti tradíció horizontja felől hozzá tud valamit tenni, egyszerűen túl sok részletkérdés kidolgozását igényli, amire egy emberélet kevés. A könyv 357 oldalon csak igen vázlatos áttekintését adhatja a kommunikáció, a nyelv, a kultúra, a technika és egyéb, hasonlóan komplex filozófiai témák roppant irodalmának, és az áttekintésre építő fogalmak még így is pontatlanok maradnak. Ha még az idézett források teljeskörűségére és reprezentativitására vonatkozó megfontolásokra, a belső inkonzisztenciáktól való mentesség demonstrálására is kitért volna a szerző, akkor a terjedelem gyaníthatóan messze meghaladná az emberi teljesítőképesség határait.

Ilyen teljes körű rendszerek kiépítésére manapság olyanok törekcsenek – bizonyos értelemben például az Actor-Network Theory követői, vagy akár Lawrence Lessig *Code 2.0* c. könyve (<http://codev2.cc>) –, akik

doktoriskolák és egyetemi képzések keretein belül szerveződő „modern”, vagy esetleg az internetes kollaboratív szövegszerkesztő eszközök által életre hívott „posztmodern” szerzői közösségre támaszkodhatnak (mint például a Socialtext Wiki: <http://www.eu.socialtext.net/codev2/index.cgi>). A rendszer fogalmainak finomítása, interpretációjuk az egyes esettanulmányokban és a konzisztencia ellenőrzése így sok ember kollektív tevékenysége. Ezzel a decentralizált módszerrel jelen esetben is elkerülhető lett volna, hogy a rendszer következményei által érintett területekről a szerző olyan szakmai tradíciók horizontján belül kényszerüljön állást foglalni, amelyekről nem rendelkezik kifinomult szakértelemmel. Így kerülhettek a könyvbe naivnak tűnő, vagy legalábbis erősen megkérdőjelezhető állítások. Például: a bankok funkciója az, hogy „tárolják a gazdasági folyamatokban szerepet játszó javakat” (305. old.), „az al-Kaida egy, a mai nyugati kultúra kognitív eszközrendszerével viszonylag jól azonosítható szervezet” (278. old.). Az efféle kitételek önmagukban nem súlyosak, de többszöri felbukkanásuk aláássa a rendszer egészének a hitelét.

Ahhoz, hogy hasonló hibák ne csúszszanak be, legalábbis jóval gondosabb szerkesztői munkára lett volna szükség. Ez elejét vette volna az olyan bosszantó apróságoknak is, mint a jelen és múlt idő használata között ingadozó megfogalmazás (328–349. old.) vagy a fejezetek közötti kisebb redundanciák.

Él bennem továbbá az a gyanú, hogy a modern kor instrumentalizmusán felnőtt generációk megismerési szükségletét nem elégíti ki a jelenségek pusztán arisztotelianus megfigyelése és leírása az ehhez kidolgozott fogalmi eszközökkel. A 2000. év problémájának elemzett esete is arra int, hogy egyetlen „világége-elmélet” potenciális hívei sem mennek sokra egy olyan metaelemzéssel, amely, azon túl, hogy rögzíti a lehetséges viszonyulások pluralitását, összevetésükhöz végső soron nem ad normatív ismérveket, támpontokat, s nagyfokú általánossága miatt konkrét predikciók és az értékítéleteket alátámasztó vagy cáfoló érvek sem vezethetők le belőle. Az esettanulmány

kiegyensúlyozott leírásra törekvő narrátora sem tudja megállni, hogy értékelő jelzőivel állást ne foglaljon vagy az olyan mondatkezdésekkel, mint „Világos, hogy...”, „Nyilvánvaló, hogy...”, „Természetesen...”, ne apelláljon egy – explicitte nem tett és érvekkel kellőképpen alá nem támasztott – szakértői konszenzusra, avagy a „józan észre”. Ez persze egy átfogóbb probléma tünete, amire még visszatérek.

Egy olyan metasztintú szemlélet, melyben Marcuse, Heidegger és a szociálkonstruktivisták békésen megférnek McLuhan és Castells mellett, már csak azért is nehezen képviselhető, mert manapság a nevével jelzett cégek alatt szerveződő, specializálódott intellektuális körök igen keményen versengenek az olvasók, az egyetemisták és a tudománypolitikai döntéshozók – anyagi és szellemi erőforrásokban megtestesülő – igencsak korlátos figyelméért. Az ezekben a harcokban edződött szakértők számára ezernyi támadási felületet nyújt egy ilyen magas absztrakciós szintű, csak közvetve igazolható, átfogó világmagyarázat minden egyes hivatkozása. A finom interpretációs distinkciók és empirikus eltérések számonkérésétől elkezdve a lényegkiemelés során alkalmazott szempontok alkalmasságának kétségbevonásán keresztül egészen a tradíciók újabb fejleményeinek a hangoztatásáig rengeteg stratégia van kéznél, mellyel a mű megtámadható. Már pusztán az az egyszerű aktus is igen problematikus, hogy Ropolyi egyetlen táblázatban alternatív megközelítésmódként ábrázol olyan tradíciókat, amelyek némelyike önmagát a jelenségek megértéséhez vezető egyetlen üdvözítő útnak tekinti, azaz sokak számára már a tradíciók „deskriptív” összevetése is politikai lépés.

A könyvet ugyanakkor sajátos belső ellentmondás is feszíti. Nagyszabású, lineáris, *modern* narratívát nyújt a gondolkodásformák történetéről – amelynek szerinte, Arisztotelésszel szólva „van eleje, közepe és vége” (39. old.) – egy mind filozófiai módszereinek és fogalomhasználatának pluralizmusát, mind elemzéseinek többperspektívájúságát tekintve lényegében *posztmodern* munkában. Egyszerre igyekszik felvonultatni a le-

hetséges megközelítésmódok sokféleségét, és mintegy „hátrálépvé”, egyetlen táblázatban összefoglalni, egyetlen közös gondolati rendszerben elhelyezni mindegyiküket. Ez az ellentmondásosság a mű minden szintjén jelen van, és jól illusztrálható az alábbi példákkal.

Arisztotelész fogalmi analizésének alkalmazása (a lehetőségek és a szükségyszerűségek elemzése) vezet át az információ lényegének a „virtualitás hordozójaként” való megragadásához – egy olyan fejezet közepén, amelyik Lyotard álláspontjának ismertetésével kezdődik, majd rátér arra, hogyan szorul vissza a racionális tudás univerzalitásigénye a körülhatárolható, véges, átláthatónak tűnő szituációkba. Tehát fogalmi analízissel jut el egy univerzalitásigénnyel fellépő állításhoz – „az információ szükségképpen a virtualitás hordozója” – épp abban a fejezetben, amely kétségbe vonja az efféle állítások létjogosultságát!

Tekintsünk egy másik példát! A posztmodern pluralizmust a könyv általában kedvező színben, különféle értékek megtestesítőjeként tünteti fel. A szakértői tudás privilegizált helyzetének elvesztését, a tudáshoz való „közvetlen” egyéni viszony kiépülését, a tudomány és a technika demokratizálódását (különösen Csernobilra és a hasonló balesetekre gondolva) a szerző ugyanolyan pozitívan értékeli, mint a hit individualizálódását a reformáció során: „A tudás reformátorai, a hálózat építői és fejlesztői megkísérik kiépíteni az egyes egyén és az egész emberi tudás közötti közvetlen, személyes kapcsolatot. Ennek során korlátozzák vagy kiiktatják a tudományos intézményrendszer [...] befolyását, lehetőleg nem kérnek az absztrakt ész hivatalos szakértőinek hatalmából. [...] Egy új típusú személyiség születését élhetjük át. Ötszáz évvel a hit reformációja után elérkezett a tudás reformációjának a kora.” (268. old.)

Ez után a felvezetés után azonban a 2000. év problémája körüli tömeghisztériáról beszámoló narrátor szerepében észrevétlenül túlsúlyba kerülnek a „józan elemző” vonásai: ő az, aki képes a „fanatikus”, „szélsőséges”, „félelemkereskedő” minősítések odaitélésére, a „propaganda” és az

„íronia” megkülönböztetésére egymástól és az egyes érvek plauzibilitásának tévedhetetlen megállapítására. Ugyanez a narrátor ad hangot a könyv utolsó soraiban is a „tudományos gondolkodás szerepének és jelentőségének” a visszaszorulása feletti aggodalmának: „nagyon fontos volna a tudományos és technikai ismereteket jobb pozícióhoz juttatni a kultúrában. [...] Az ilyen tudásszférákban képzetlen, tudatlan tömegek nagymértékben félrevezethetők és kihasználhatók, s mindeközben esetleg még halálos fenyegetettségben is érezhetik magukat.” (349. old.)

Ezekkel a *modern* szellemiségű sorokkal zárul az utolsó fejezet, ami nyilván feloldatlan ellentmondásban áll a kiinduló tézissel. Ez a belső feszültség véleményem szerint igen általános kérdésekre utal, amelyekkel bármilyen, ezzel a témával foglalkozó könyvnek szembe kell néznie. Ezek a megígért második kötetben további alapos vizsgálatot érdemelnének.

Sajnos egy ilyen gyorsan változó jelenségtér esetében, mint az internet, az a néhány éves késlekedés, ami a könyv megírása és megjelenése között eltelik, anyagát bizonyos szempontból már idejétmúlttá teheti. Az irodalomjegyzék tételeinek döntő többsége 2003 előtti, és a vizsgált eseteknek – mint a 2000. év probléma társadalmi tematizálásával kapcsolatos reflexiók – már át kellene adniuk a helyüket a blogoszféra anomáliái vagy a P2P fájlmegosztás körüli vitáknak.

Másrésről azonban a könyv lényegi részét alkotó általános technológiafilozófiai gondolatmenetek bizonyos értelemben még aktuálisabbak és relevánsabbak ma, mint amilyenek 2003-ban tüntek volna. Azóta ugyanis egyre több jel mutat arra, hogy az alternatív valóságszférák posztmodern elgondolása a hétköznapok tapasztalatává vált.

Kiemelkedő példája ennek talán a Wikipedia *online* közösség, amely az enciklopédikus tudás összegyűjtésén munkálkodik, talán leginkább demokratikusnak tekinthető elvek alapján. Bárki részt vehet az enciklopédia szerkesztésében, és a szakértők szava elvben nem ér többet a laikusokénál: kiemelt jogosultságokat csak kitaró, jó minőségű munkával és a többi

hozzájáruló támogatásával lehet elnyerni. A vitatott történelmi események, vallásos hitek (pl. az örmény holokauszt vagy a Szcintológia Egyház dogmái) esetében a cikkírók számára a „semleges nézőpont elve” a mérvadó, ami azt jelenti, hogy a különböző érintettek álláspontját a lehető legkevésbé elfogultan, egymás mellett, akár ugyanazon az oldalon mutassák be, így adva meg az olvasónak a lehetőséget, hogy kialakítsa az adott ügyben a maga álláspontját.

Azaz a Ropolyi által üdvözölt posztmodern pluralitás és a tudáshoz való individuális hozzáállás paradox módon éppen egy olyan enciklopédikus vállalkozás keretein belül jelenik meg, melyet jellegzetesen a felvilágosodás „modernista” eszméi motiváltak! A Wikipedia a tudás demokratizálásának eszméjét egyidejűleg legalább három szinten: a tudásalkotásba való bekapcsolódás, a tudáshoz való hozzáférés és a tudásalkotás folyamatának a megszervezésébe való beleszólás (módszertani viták, szerkesztői bizottságok) szintjén képviseli. Ugyanakkor maga sem mentes a tudásalkotás modern intézményrendszereinek egyes sokat kritizált aspektusaitól. A „jó cikk” megírására vonatkozó explicit normatív szabályoknak az elburjánzása, a konfliktusfeloldás intézményeinek és eljárási szabályainak fokozódó komplexitása a Wikipedián belül arra enged következtetni, hogy noha kezdetben még a laikus is hozzászólhatott az enciklopédia-szerkesztéshez, idővel kénytelen vagy a kevésbé központi témákra szorítkozni, vagy pedig professzionalizálódni. Ezzel egyidejűleg alá kell vetnie magát egy komplex intézményrendszer működésének, és olyan, a tudományos világban bevált, többé-kevésbé konzervatív (és „modern”) procedúráknak, mint például a *peer review*. Szükségszerű-e, hogy egy ennyire radikálisan „posztmodernként” induló közösség idővel már-már az állam szerveződésének fegyelmét öltse magára? Vagy csak arról van szó, hogy a Wikipedia lapjain az információ megjelenítésének privilégiumáért folyó verseny már csírájában magában hordozta a későbbi kifinomult szabályozás szükségességét? Ezek olyan kérdések, amelyeket a

könyv fogalomrendszerével feltétlenül érdemes volna megvizsgálni.

(Köszönettel tartozom az MTA-BME Kognitív Tudományi Kutatócsoport és az NKTH KPI NKFP6-00107/2005 számú Jedlik Ányos Pályázat támogatásáért.)

BINZBERGER VIKTOR

Gángó Gábor: Eötvös József uralkodó eszméi

KONTEXTUS ÉS KRITIKA

Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2006. 350 old., 2900 Ft (Eszmetörténeti Könyvtár)

Gángó Gábor könyve az első ekkora terjedelmű írás, amelyet kizárólag Eötvös József politikai főművének szántak, holott *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* első kötete már 1851-ben, a második 1854-ben megjelent. Hogy az azóta eltelt időben miért nem foglalkozott jószerint senki sem behatóan e művel, arra többféle magyarázatot ad a szakirodalom: túl hosszú, szerteágazó és nehézkes; túlságosan Kossuth-ellenes, kvázi áruló, főleg a kortársak szemében; nem értették; eszméi már kimentek a divatból, mire megjelent stb. Gángó Gábor variánsa szerint Eötvös főműve egyszerűen nem elég jó politikai-politológiai munka, nem éri el a nyugat-európai kortársak színvonalát, ezért nem került be az európai politikai irodalom körforgásába, így tehát a magyarba sem. Igaz, ez a monografikus igényű elemzésnek a végkövetkeztetése, a könyv előszavában Gángó csupán saját, korábbi munkájában vázolt tervével (*Eötvös József az emigrációban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1999, 225. old.) indokolja Eötvös eszméinek újragondolását: hogy kijelölje Eötvös méltó helyét az „európai politikatudomány klasszikusai között”, Bluntschli, Guizot, John Stuart Mill és Tocqueville társaságában. Erről a „méltó” helyről derült ki az újabb könyvet

megalapozó kutatómunka során, hogy nem is olyan méltó.

A bevezetőben megelőlegezett következtetés kényelmetlen pozícióba kényszeríti az *Uralkodó eszmékről* író Gángót: úgy kell rekonstruálnia Eötvös mondanivalóját, hogy hiányosságait domborítsa ki, és azt mutassa be, mások (főleg a nyugat-európai kortársak, elsősorban Tocqueville és J. S. Mill) mennyivel mélyebben, szebben, elegánsabban értekeztek azonos vagy hasonló kérdésekről. Ez az alapállás óhatatlanul felveti a kérdést az olvasóban, hogy akkor mi értelme Eötvösről mint politikai gondolkodóról egyáltalán könyvet írni. Hogy helytörténeti érdekességként kijelöljük helyét a nemzet emlékezetében (lévén, hogy nála jobb magyar politikai elméletalkotót nemigen találunk a XIX. században)? Ez persze nagyon hálátlan feladat Gángó számára; olvasójában pedig megerősítheti azt a tudatot, hogy Eötvöst dicsérni illik, ám olvasni fölösleges. Mindazonáltal Eötvös mint politikai gondolkodó Gángó könyvének olvastán (is) elég érdekesnek tűnik.

A *Kontextus és kritika* alcím arra utal, hogy Gángó nem csupán immansens olvasatot kíván adni az Eötvös-szövegről, hanem kontextualizálni is akarja; saját megfogalmazásában: „A megközelítés során filológiai, kontextuális eszmetörténeti, történeti-szemantikai és immanens kritikai szempontok együttesen érvényesültek.” (10. old.) E felsorolás alapján az olvasó olyan elemzést vár(hat)na, amely a szövegértelmezést valamiféle cambridge-i típusú politikai eszmetörténet-írással és/vagy a Reinhart Koselleck nevével fémjelzett *Begriffsgeschichte* tradíciójában született foglalomtörténeti elemzéssel ötvözi. Ebben a várakozásunkban azonban csalódnunk kell. Bár Koselleck neve többször feltűnik a hivatkozásokban, módszere nem hatott a szerzőre. A „kontextus” Gángó-féle értelmezése pedig, úgy tetszik, kimerül a geopolitikai kontextus szókapcsolat eszmetörténetre eléggé kétségesen alkalmazható rövidítésében: „Munkámban arra a konklúzióra jutottam, hogy Eötvös művének kontextusa a kontinentális Európa, azaz Franciaország, Németország és az osztrák

birodalom (mint szuverén államalakulat) hármas egysége.” (10–11. old.) Mondhatnánk, ezt maga Eötvös is bejelenti műve legelején. Ha pedig az Eötvös által önmagának kijelölt vizsgálódási területnél többre is vonatkozhatna e leírás, akkor Eötvös művének e három nemzeti (már amennyire lehetséges osztrák birodalmi nemzetről beszélni) politikaibeszéd-hagyományban való elhelyezését várnánk. Gángó könyvének recepció-történeti fejezete azonban épp csak érinti e kérdést, mivel végkövetkeztetésének megfelelően arra koncentrál, hogy bemutassa, mennyire nem volt jelen Eötvös műve a nyugat-európai politikaelmélet fősodrában.

Szerencsére az előszóban jelzettekkel ellentétben a könyv mégis kísérletet tesz az eszmetörténeti kontextuális elemzésre, amikor a szerző azonosítja az Eötvös által érintett különböző problémahagyományokat, amelyeket nemzetileg is elkülöníthetőeknek tételez. Szerinte Eötvös egyik fő mulasztása éppen az, hogy mivel keveri a különböző probléma-, avagy politikai hagyományokat, lehetetlenné teszi műve megértését mindazoknak, akik csak egy ilyen politikai „nyelvet” beszélnek. Ennek némiképp ellentmondva ugyanakkor azt is felrója Eötvösnek: konkretizmusa meggátolta, hogy a kontextustól függetlenül vizsgálja az Európa egészére jellemző közös problémákat (17. old.). Ez a kijelentés azért is furcsa, mert Eötvös maga azt állította, hogy munkáját egész Európában haszonnal forgathatják. Persze lehetséges, hogy az nem tudott megfelelni az eredeti szándéknak, illetve hogy a különböző nemzeti vagy állami kontextusokra megfogalmazott mondandója a más kontextusban élők számára nem volt releváns – ami eléggé nehezen képzelhető el, ha figyelembe vesszük a kontinentális Európa egymással intenzíven kommunikáló nemzeti kultúráit.

Gángó könyve az *Uralkodó eszmé*-nek három rétegét, avagy három olvasatát különíti el, s ennek megfelelően rekonstruálja Eötvös tudományelméleti-módszertani és politikafilozófiai elgondolását, illetve a politikai elemzés eötvösi koncepcióját. Mivel a tudományelméleti-módszertani szem-

pont talán a leginkább elhanyagolt az Eötvösről szóló irodalomban, a könyv ezen része az újdonság erejével hat. Meggyőzően mutatja be az Eötvös által elképzelt politikatudomány sajátosságait. Hasznos adalék lett volna a tudomány elméletében és történetében járatlan olvasó számára, ha Gángó legalább vázolja a politikatudomány XIX. század közepi műfajmódszertani sajátosságait és konvencióit, hogy könnyebben értékelhető legyen Eötvös művének mind a módszertani ideálja, mind pedig a konkrét megvalósulása.

A könyv magvát természetesen a másik két réteg, a politika szférájába tartozó elemzések rekonstrukciója és kritikája alkotja. Gángó bejelentett szándéka, hogy túllépjen az eötvösi politikai életmű eddig megszokott olvasatán, amely kizárólag a „liberális individualizmus negatív szabadságjogaira s a nemzeti érzésre és mozgalmakra vonatkozó fejtegetéseken” (16. old.) alapult. Ő az érvrendszer teljes rekonstrukciójára törekszik, ami dicséretes, ám egyik sajnálatos következménye a mások által vélelmezett túlhangsúlyozott aspektusok alulértékelése, ami nem feltétlenül tesz jót a teljességre és arányosságra törekvő bemutatásnak.

Az *Uralkodó eszmék*ben kifejtett politikafilozófiai terv rekonstrukciója Gángó könyvének az *Állam és egyén* című fejezetében található. Ennek a hosszú fejezetnek az egyes alfejezetei egyenként önmagukban is megállnak egy-egy aspektus, részlet kimerítő elemzéséként. Ez az előnyük egyúttal a hátrányuk is: hiányzik összekapcsolásuk, a mű egészére érvényes konklúziók magabiztos megfogalmazása. Az olvasónak kell összeraknia a maga számára a képet. Ehhez persze megvannak az elemek Gángó politikafilozófiai fejezetében, amely az Eötvös által azonosított eszmék textuális elemzésével indul. Ezt követi a textus „szövegösszefüggéseinek” meghatározása és kimerítő elemzése. Nem teljesen világos, hogy e szövegösszefüggések mennyiben azonosak az előszóban emlegetett „problémahagyományokkal”, de mindenképpen kapcsolatban állhatnak velük, hiszen ezek a Gángó által kijelölt sarkalatos pontok Eötvös politikai gondolkodásának

azon meghatározó sajátosságai, melyekben ugyanakkor viszonyítható más gondolkodókhoz. Gángó a szövegösszefüggéseket két nagy csoportra osztja: az elsőt a francia forradalom hagyományával, a másodikat a „polgári kormányzat és a modernitás viszonylatával” azonosítja. Nem világos, hogy az első kategória miért nem tartozik a másodikhoz, és a második kategórián belül azonosított témák is esetlegesen rendezetteknek tűnnek, részben éppen a kategória igen tág és definiál(hat)atlan volta miatt.

A Gángó által kiemelt eötvösi témák valóban fontos politikafilozófiai kérdésekre vonatkoznak (mint a forradalom és a demokrácia összefüggései; az egyén, a társadalom és az állam közti viszonyok; az állam és a civil társadalom kapcsolata), ugyanakkor külön hangsúlyozza az államelmélet olyan rész kérdéseit is, amelyek Eötvös művének egészét tekintve nem tűnnek oly fontosnak (például az állam mint szerződés, avagy mint kooperáció elvetése). Ebben a részben különösen zavaró, hogy Gángó majdhogynem kihagyja az elemzésből Eötvösnek a nemzeti eszméről vallott nézeteit, melyeket a bevezető textuális elemzést követően csupán az utolsó, a politikai elemzést tárgyaló részben, Ausztriára vonatkoztatva vesz ismét górcső alá. Igaz, hogy amit Eötvösről eddig írtak, az jórészt erre az aspektusra vonatkozott, ám ez nem igazolhatja a rekonstrukció elmaradását ebben a mű egésze szempontjából igen fontos részben, hiszen olyan hangsúlyeltolódást eredményez, ami a további pontokat is érinti. Az sem mellékes, hogy mind Eötvös, mind kortárs olvasói éppen a nemzetségről szóló részt tartották oly fontosnak és az osztrák-magyar viszonyban relevánsnak.

Gángó minden általa azonosított témakörben híven bemutatja, majd kritikai észrevételekkel illeti Eötvös érvelését. E kritikában zavaró módon gyakran olyan hivatkozások jelennek meg, amelyekről nem tudni, hogyan kerültek oda. Csak egyetlen példa: nem világos, milyen alapon lehet Eötvös nacionalizmus-felfogásának kritikusa Anthony D. Smith (118. old.) vagy Walker Connor (120. old.). Túl azon, hogy történetetlen, egy

ilyen összekapcsolás semmit sem világít meg Eötvössel kapcsolatban, hiszen az idézett szerzők egészen más alapállásból, más módszertani premisszákból kiindulva beszéltek más kérdésekről. Eötvös érveit kortársaiéval vagy elődeiével érdemes ütköztetni; ezt Gángó gyakran meg is teszi (főleg az általa azonosított gondolati kontextus résztvevőit, Tocqueville-t, J. S. Millt és Lorenz von Steint illetően), ám nem minden esetben jelzi, vajon eszmék átvételéről, ismeretéről van-e szó, avagy csupán tematikus, véletlenszerű egybeesésről. Ha ezt nagyobb következetességgel vinné végig, akkor Eötvös művének forrásvidéke is egyértelműen kirajzolódna, illetve az *Uralkodó eszmék* recepció-története is könnyebben követhető lenne. Összességében azonban Gángó ilyenét összehasonlításai nagyon jók, mivel kiemelik a részletes *Uralkodó eszmék*-rekonstrukcióban megbújó lényeges megállapításokat.

Számomra Eötvös művének legfontosabb részei azok, ahol következetesen végiggondolja a népszuverenitás elvének és az ezzel összefüggő demokratikus berendezkedésnek az államra vonatkozó implikációit (főleg az összetett birodalmi állam tekintetében), illetve a nemzeti eszmének elemzése és levezetése az állam-rezonból. Így némileg önkényesen a továbbiakban Gángó elemzésének az ezeket érintő részeit tárgyalom részletesebben. Ő maga valószínűleg csak az előbbi témakört tekintené lényegesnek Eötvös művében, a nemzeti eszme körüli érvrendszer iránt nem sok érdeklődést mutat.

Gángó külön alfejezetekben tárgyalja Eötvösnek a népszuverenitás elvével szemben megfogalmazott kritikáját és a demokráciáról vallott nézeteit, holott ezek Eötvösnél összefonódnak, mivel a népszuverenitás elve a demokrácia legitimációs alapja, ezzel indokolható a nép (az állampolgárok összessége) részvétele a politika csinálásában, bármilyen formában valósul is meg. Mivel Eötvös számára a demokrácia instrumentalista-technikai felfogása a legitimációs alap nélkül nem képviselhető, szerencsésebb lett volna e két részt egybefogni, ha már az eötvösi államfelfogásból (avagy a korlátozott demokrácia ide-

áljának megfelelő decentralizált modellből) következő államigazgatási megoldásokat úgyis külön részben tárgyalja a szerző.

Elfogadva az Eötvös-irodalom azon véleményét, hogy Eötvös nem demokrata, Gángó rövid úton arra a következtetésre is jut, hogy „gondolkodásában mélyen összekapcsolódott demokrácia és despotizmus” (130. old.). E sommás megállapítás helyett talán célravezetőbb lett volna komolyabban venni Eötvös érveit, aki tárgyalja ugyan a demokrácia hátulütőit, ám kijelenti, hogy nincs visszaút: a világ az egyre nagyobb mérvű demokratizálódás felé halad. Egyetlen „bűne”, melyben osztozik például Tocqueville-lal, Guizot-val (ezt maga Gángó mutatja ki) és magyar kortársainak jó részével, hogy nem lelkesedik a demokrácia minden aspektusáért, sőt úgy gondolja, hogy ha nem megfelelően szocializált, képzett és erkölcsös emberek gyakorolják őket, akkor a demokratikus jogok is despotizmushoz vezethetnek. Az *Uralkodó eszmék* egyik legérdekesebb érvelése, a nacionalizmus és demokrácia között Eötvös által tételezett és elemzett összefüggésrendszer jószerint hiányzik Gángó rekonstrukciójából, aki csak érintőlegesen tárgyalja ezt a kérdéskört. Pedig Eötvös demokrácia-kritikájának egyik fontos, ha nem a legfontosabb eleme, hogy igen érzékenyen mutatja be a demokratikus elvek összetett államokra (legelsősorban Ausztriára) való alkalmazásának ellentmondásait. Ezeknek a leegyszerűsítése vezet az olyan sommás részigazságok megfogalmazásához, mint hogy Eötvös a despotizmussal tette volna egyenlővé a demokráciát. Eötvös mondanivalójának fogékonyabb olvasata lehetővé tette volna Gángó számára, hogy az általa is bemutatott Tocqueville-párhuzamot mélyebb alapokra helyezze, s ezáltal Eötvös nézeteinek frissességét, eredetiségét, akár a szépségét is értékelje.

Eötvös népszuverenitásról, demokráciáról vallott eszméinek egyenes következménye az általa kidolgozott liberális-demokratikus állammodell, amellyel civilizált és előremutató módon megoldhatónak vélte mind a nemzeti „ébredések”, mind pedig a tömegek szociális nyomora által okozott problémákat.

Olyan működőképes intézményi rendszert próbált kidolgozni, amely a demokratikus önkormányzat egymásra épülő, egymást kiegészítő rétegein alapul. Állammodelljét Ausztriára alkalmazva azt mondhatjuk, hogy valójában egy modern föderalista elméletet vázolt fel, mely nem azonos a népszuverenitás előtti hatalommegosztással, avagy a vegyes alkotmány elméletével. Ennyiben a középkor modellként való eötvösi alkalmazása is félrevezető lehet: inkább illusztrációként használta arra, miféle köztes intézményeket, egyesületeket feltételez az állam és az egyén közti tartományban (azaz miféle civil társadalmat), amelyeket azonban mindig ki kell egészíteni a liberalizmus és a demokrácia megkívánta jellemzőkkel. A középkorral ellentétben ezek a köztes egyesületek, helyi közösségek mindenki előtt nyitottak, hiszen éppen a demokratikus önkormányzat gyakorlásának kiemelt helyszínei. Eötvös úgy gondolta, hogy csak egy ilyen átalakulás biztosíthatja a történetileg létrejött európai államok fennmaradását, ezáltal a forradalom befejezését és a jövőbeni újabb forradalmak elkerülését, tehát az ember (minden egyes ember) boldogulását. Az, hogy megoldása nem bizonyult népszerűnek és sikeresnek, valószínűleg nem magyarázható csupán Eötvös naivitásával, vagy közigazgatási modelljének valóságtól elrugaszkodott voltával. Furcsa módon Gángó könyvében az önkormányzatiságot érintő rekonstrukció nem párosul kritikával, az elemzés kizárólag Eötvös elképzeléseinek bemutatására koncentrál, így nem tudjuk meg, hogy a szerző mit gondol az Eötvös által kidolgozott „megoldásról”.

Gángó rekonstrukciójának harmadik rétege, Eötvös konkrét politikai elemzéseinek és politikai tervének bemutatása a bevezetőben megjelölt hármas geopolitikai kontextusnak megfelelően Franciaországra, Németországra és Ausztriára koncentrált. A fejezet jól összefogottan emeli ki az *Uralkodó eszmék* e területekre vonatkozó részeit, és koherens képet ad Eötvös nézeteiről. Nem világos azonban, miért nincs utalás sem arra, hogy az osztrák birodalom problémái is összefüggésben álltak a német egy-

esülés folyamatával. Ha Gángó itt az *Uralkodó eszmék* mellett figyelembe vette volna Eötvösnek az 1850-es (esetleg az 1860-as) években írott politikai röpiratait – elvégre Eötvös emigrációs korszakában született politikai írásainak igen érzékeny és tanulságos elemzését épp ő nyújtotta korábbi könyvében –, netán összevetette volna a bennük megfogalmazott megoldási javaslatokat, akkor sokkal árnyaltabb képet festhetett volna Eötvösről mint politikai elemzőről.

Az *Uralkodó eszmék* érveinek rekonstrukcióját a recepciótörténeti fejezet követi, mely igen tanulságos, és sok kérdést megválaszol Eötvös magyarországi és európai fogadtatásával kapcsolatosan. A leginkább kidolgozott és legélvezetesebb alfejezet a Concha Győző-féle mítoszalkotást mutatja be. A többi szerzőt is hasonló mélységben tárgyalva Gángó igazán különleges olvasmánnyal szolgálhatott volna. Természetesen belátható, hogy ez csak újabb könyvnyi terjedelemben történhetett volna meg. Gángó recepciótörténete így is megállja a helyét, csupán az *Uralkodó eszmék* külföldi fogadtatását tárgyaló rész tűnik túlon túl vázlatosnak. Ám arra mindenképp alkalmas, hogy bebizonyítsa: Eötvös korántsem keltett akkora érdeklődést külföldön, mint szeretett volna, és amekkorát Concha Győző nyomán készpénznek szokás venni; de nem magyarázza a siker elmaradásának mélyebb, ha úgy tetszik, ideológiai okait.

Összességében tehát elmondható, hogy Gángó Gábor könyve ráirányítja a honi eszmetörténet-írást és az ez iránt érdeklődő olvasók figyelmét az *Uralkodó eszmék*re és Eötvös Józsefre – talán éppen azért, hogy számos pontjában vitatható elemzést nyújt. Meggyőződésem, hogy Gángóénál pozitívabb kép is festhető lenne Eötvös Józsefről. Igazán jó az volna (Eötvösnek meg a tudománynak is), ha vitatnák is a Gángó Gábor könyve által felvetett kérdéseket, ha lennének Eötvösnek és általában a XIX. század politikai gondolkodóinak mai olvasói. És ehhez például az sem ártana, ha végre volna az *Uralkodó eszmék*nek modern magyar fordítása, kiadása vagy legalább újrakiadása. Netán születne olyan monografikus elemzés is,

amely Eötvös egész – 1848 előtti és utáni – politikai életművét tenné alapos vizsgálat tárgyává.

SATA KINGA-KORETTA

Tóth Zsombor: A történelmem terhe

**ANTROPOLÓGIAI SZEMPONTOK A
KORA ÚJKORI MAGYAR ÍRÁSBELISÉG
TEXTUSAINAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ**

*Komp-press – Korunk Baráti Társaság,
Kolozsvár, 2006. 479 old. (Ariadné
könyvek)*

Ritkán találkozunk olyan könyvvel, amely már címével is pontosan jelezne, milyen értelmezési kontextust kíván magának, milyen olvasói várakozásokkal számol, és milyen módszertani előfeltevésekkel él. Tóth Zsombor frissen megjelent, kiváló tanulmánykötetének fő- és alcíme az olvasó sokrétű eligazítása, felismerhető belőlük nemcsak a szokásos téma- és korszak-meghatározás, hanem a módszertani alapok, a művelt tudományterület kiterjesztése és behatárolása, sőt a személyes vallomás is a témához fűződő viszonyról.

„Antropológiai szempontok”, mondja a cím, amivel Tóth Zsombor azonnal el is helyezi könyvét az elmúlt húsz-huszonöt évben Magyarországon viszonylagos ismertségre szert tevő vizsgálati módszer, a történeti antropológia keretei között. Viszonylagos az ismertség, hiszen az irányzat legnagyobb klasszikusai megjelentek magyarul – bár volna még mit törleszteni –, és módszertani szöveggyűjtemények is napvilágot láttak. A történeti antropológia helyet kapott a társadalomtörténet magyarországi kézikönyveiben is. Ugyanakkor a módszertan hazai alkalmazása mindeddig nem hozott különösebben sok kézzelfogható eredményt. Olyan könyvméretű feldolgozást, amely követné a nyugat-európai szakirodalomban roppant népszerű és elterjedt vizsgálati technikákat, Klaniczay Gábor, Kristóf Ildikó és legújabbban Er-

délyi Gabriella munkáin kívül nem találunk – legalábbis az irányzaton belül általában kiemelt jelentőségű, középkori és kora újkori vizsgálatok között bizonyosan nem. Bár a rövidebb tanulmányok terén jobb a helyzet, messze vagyunk még attól, hogy azt mondhassuk: a történeti antropológia Magyarországon is végleg megvetette a lábát.

Épp ezért örömteli esemény Tóth Zsombor történeti antropológiai tanulmánykötetének megjelenése. Hivatkozásai közt megtaláljuk az irányzat összes magyarul megjelent jelentősebb munkáját – bár az idegen nyelvű történeti antropológiai irodalom juthatott volna nagyobb szerephez is, általában nem okoz problémát, hogy a szerző nagyrészt az itthon kiadott művekre támaszkodott. Ezek az írások ugyanis inkább a szemléleti alapot adják, eredményeik – amelyekről némi utánajárással alkalmasint kiderülhetne, hogy vitatottak – kevésbé befolyásolják a magyar és erdélyi közegről készített esettanulmányokat. Jómagam csak egy problematikus felhasználással találkoztam: Hans-Peter Duerr időközben meggyőzően bizonyította, hogy – a magyarul is hozzáférhető és Tóth Zsombor által használt – Norbert Eliasnak nem volt igaza, amikor azt állította: a kora újkorban a magasabb társadalmi réteghez tartozók nem tartották kellemetlennek, hogy alacsonyabb rétegekhez tartozók előtt meztelenül mutatkozzanak.

A nemzetközi történeti antropológiai irodalom mellett a magyarországi néprajzi/antropológiai terepmunka eredményei is feltűnnek a közelmúlt paraszti kultúrája és a régmúlt összehasonlításaiban. Ami nem meglepő, hiszen – amint arra a borító hátoldala felhívja a figyelmet – a Babeş-Bolyai Egyetemen néprajzi-antropológiai doktori tanulmányokat végzett. Az azonban már nem magától értetődő, és épp ezért üdvözlendő, hogy az antropológiai szakirodalmat kreatívan fel is használja saját vizsgálataiban, melyek a legkevésbé sem kötődnek az antropológia klasszikus terepeihez.

Tóth Zsombor a Magyar Irodalomtudományi Tanszék adjunktusa Kolozsváron, ám mi sem állna távo-

labb tőle, mint hogy kutatási tárgyát „irodalomként” határozza meg. Akkor ugyanis az olvasó a vizsgált szövegeknek elsősorban esztétikai értelmezését várná el a szerzőtől. Tóth Zsombor lemond arról, hogy az általa elemzettek művészi értékének meghatározására tegyen kísérletet, ne adj isten, elhelyezze őket a nemzeti irodalom fejlődéstörténetében – ezt, a hazai irodalomtörténet-írásra oly sokáig jellemző gyakorlatot többször is explicit módon elutasítja. Inkább az érdekl, milyen szerepe volt az írásnak a kora újkori magyar társadalom életében, milyen funkciókat látott el, a korabeliek milyen követelményrendszereknek engedelmességek, amikor pennát fogtak, illetve milyen értelmezési tradíciókat teremtettek kortársaik és az utókor számára.

A főcím Hayden White tanulmányának – és magyarul megjelent tanulmánygyűjteményének – címét (*A történelem terhe*) parafrázálva egyértelművé teszi, milyen alapfeltevésekkel lát neki Tóth Zsombor a vizsgálódásnak. A narrativista történelemelmélet felfogásához igazodva minden szöveget konstruált entitásnak tekint, nem pedig a valóság ártatlan tükrözőjének, s ennek messzemenő következményei is levonja. A történetírásunkban sajnálatos módon komoly ellenállásba ütköző szemlélet használatából adódóan Tóth Zsombort – más erényei között – serény tabudöngetés jellemzi. Nemcsak az irodalomtörténet klasszikus fegyvertárához tartozó retorikatörténeti vizsgálatnak veti alá Brodarics István leírását a mohácsi csatáról – amelyet történészeink mind a mai napig a csata leghitelesebb leírásának tekintenek – (*Fons vs. memoria: Retorikatörténeti megjegyzések Brodarics Istvánnak a mohácsi csatáról készült latin nyelvű beszámolójához*), hogy kimutassa: már maga az alapszöveg úgy íródott, hogy a fátum dimenziójába helyezve az eseményt, misztis teremtse. Tóth a Mohács-hagyományt végigköveti a kora újkori magyar szerzők műveiben, kimutatva a csata Brodarics által megalkotott mitikus jelentőségének viszonylagosságát a korszak írásbeliségében (*The Making of... hogyan készült Mohács?*). Hasonlóképpen tagadja a Misztófalusi Kis Miklós tevékenységét értel-

mező irodalom- és köztörténeti diszkurzus érvényességét, mely visszavezethető a literátornak a *Mentségben* magáról megírt történetére. Ebben az esetben a szövegben konstruált önkép korabeli forrásainak feltárásán kívül Tóth a textuson túllépve a reáliákról is számot ad, amikor az eddigiektől eltérően mint a kapitalista vállalkozási típus erdélyi megteremtésének kísérletét írja le Misztótfalusi tevékenységét (*MissedTótfalusi...: A „Mentség” historiográfiai vizsgálatának tanulságai*).

Ugyanakkor a kutatás számára jól ismert szövegek narrativista szempontú újraolvasása kiegészül olyan új szövegek bevonásával, amilyenekkel a klasszikus irodalomtörténeti elemzés semmi szín alatt nem számolt volna. Két tanulmány is foglalkozik a kolozsvári Akadémiai és Egyetemi Könyvtár gyűjteményeiben található kalendáriumokkal: Tóth Zsombor egyrészt a kalendárium vezetésének funkcióját vizsgálja használati életében, másrészt az élet egyes szakaszainak reprezentációját a kalendáriumokban (*Műfaj vs. íráshasználat? Történeti antropológiai megjegyzések a XVII. századi emlékiratirodalomhoz, illetve Homo scribens. Megjegyzések a kora újkori magyar és latin kalendáriumokba feljegyzett élettörténetekhez*). Ugyanígy elhatárolja a kötetet a klasszikusan felfogott irodalomtörténettől a margináliákkal foglalkozó másfél tanulmány: egy XVII. század végi nyomtatott hitvitázó munka margináliáin tovább folyó felekezeti villongás bemutatása (*Hitvita és marginália*), illetve a Heltai Gáspár eredet- és hatástörténetéről írott tanulmánynak a *Chronica* egy példányán található lapszéli megjegyzésekkel foglalkozó része (*A Heltai-galaxis*).

A gyűjteményes kötetben figyelemre méltó tanulmányok feszegetik a kora újkori valóságészlelés kérdését. Az Apáczai Csere János *Magyar Encyclopaediájának* történelemmel foglalkozó részébe bekerülő csodás események – ti. hogy egy anya 365 gyermeknek ad életet – meggyőző érveket szolgáltatnak arról, hogy a XVII. század emberre más kritériumok alapján döntött arról, mit fogadhat el hitelesnek, mint a XX. századi irodalomtörténész (*Laudatio matris, az anya dicsérete. Megjegyzések Apáczai Csere János*

Encyclopaediájának történelemszemléletéhez). Kevésbé sikeres az 1664-es, angol nyelvű Zrínyi-életrajz hasonló szempontú elemzése: akármennyire higgyünk is a valóság társadalmilag konstruált jellegében, nehéz elfogadni, hogy a Zrínyit számos elemi tévedéssel, a puritán *homo religiosus* topozsainak megfelelően bemutató angol kiadványról ne állíthatnánk, hogy kevésbé hiteles, mint bármelyik magyar forrásunk vagy a róla készült történeti konstrukciók („*Fun-Club Zrínyi*”, 1664). Hiába fogadjuk el a white-i tételt, hogy az egyszemélyes tárgyról szóló alternatív narratívák között lehetetlen igazságkritériumok szerint választani, fent kell tartanunk azt a lehetőséget, hogy egy olyan történet, amelyben Zrínyi protestáns, nem tartozik az alternatív narratívák kategóriájába. Minden történetírás szükségszerűen szelektál forrásai között, és egyes tényeket alkalmasint nem vesz figyelembe: ez azonban nem jogosítja fel a történést a nyilvánvalóan téves vagy hamis tények felhasználására – hiszen ezzel pontosan a Tóth Zsombor által is elsődleges fontosságúnak tartott hasonlatosság (*verisimilitudo*) retorikai elve sérül. Másfelől azért sem szerencsés ez a gondolatmenet, mert – mivel minden befogadói közeg saját szempontjai szerint alakítja ki képét egyes történeti jelenségekről, ebben az esetben egy személyről – nem állítható, hogy a XX–XXI. századi történetírásnak ne lehetnének saját kategóriái a hitelességgel kapcsolatban – olyanok, amelyek szemszögéből egyes történészek narratívái igenis hitelesebbek, mint az angol nyelvű Zrínyi-életrajzé. Akár azért, mert XVII. századi elődeiknél ritkábban élnek a sajátítás retorikai eszközével, akár mert ezt a „hitelesség” szempontjából kevésbé lényegesnek tartott helyeken teszik, akár csak azért, mert az adott történeti jelenséget vagy személyt olyan kontextusba illesztik, amely elfogadottabb a szakmában annál, amit az angol Zrínyi-életrajz alkalmaz. A hitelesség tartalma természetesen relatív, ám a XX–XXI. századi történeti diszkurzusban megszólaló szerzőnek vagy el kell fogadnia a kategóriának saját közege által használt értelmét, vagy legalábbis reflektálnia kell annak megváltoztatására.

A szövegekkel való foglalkozás a narrativista történelemelmélet szerint minden történésznek általános tevékenysége – hagyományosan azonban mégis az irodalomtudomány vadászterületének számít. Legtávolabb az irodalomtörténet berkeiktől Tóth Zsombor abban a tanulmányában jut, amely a familiaritás társadalomtörténeti jelenségének gesztustörténeti szempontú elemzését adja (*Tango, -ere: a secretarius érintése*). A kötetnek ez a legsokrétűbb tanulmánya a klasszikus antropológiai magyarázat népszerű stratégiai eszközével él, amikor néhány, a jelenkori olvasó számára érthetetlennek tűnő esetet használ mint betörési pontot ahhoz, hogy felfejtse az úr és a familiáris közötti viszony alapjait. A két személy közötti testi (élettani), lelki (kegyességi és politikai) és anyagi intimitásokról szóló hipotézisek roppant izgalmasak, és megalapozhatnak egy későbbi, átfogó vizsgálatot is: mert a szerző is elismeri, hogy következtetéseit viszonylag kevés narratív forrásból vett részletre építi, így ez a dolgozat egyelőre csak előtanulmánynak tartható. Kérdés persze, követi-e majd egy valódi, hosszúságú elemzés. A kötetből úgy tűnik, Tóth Zsomborra inkább a szövegek központú, irodalomtörténeti indíttatás jellemző, és nem annyira a relációközpontú, társadalomtörténeti: a betörési pontként használt szövegrészek nemcsak stratégiai elemek, mivel a szerzőt elsősorban ezek értelmezése izgatja, nem pedig az a lehetőség, hogy széles forrásbázison a familiaritás viszonyrendszerének monografikus feldolgozását nyújtsa. Szeretném, ha nem lenne igazam: Tóth Zsombor tollából minden bizonnyal nagyon értékes antropológiai részletekkel bővíthetne a familiaritás jelenségének még a klasszikus társadalomtörténet szempontjából is igencsak hiányosan kidolgozott története.

Ideje visszatérnünk a recenzió végfonalához: a főcím személyragja (történelmem) arról tudósít, hogy a tárgyalt témák legkevésbé sem jelentik Tóth Zsombor számára a múltban való ártatlan szemlélődés semleges területét. A tanulmányok számos esetben egyértelműen utalnak arra, hogy a szerző erdélyi, és a múlt er-

délyi figuráit nagyon is sajátjainak érzi. Nemcsak Heltai kapcsán szentel bekezdéseket a magyarul író száz szerző szimbolikus jelentőségének az erdélyi multikulturalitás összefüggésében, de érzékelhetően nagy súlyú kérdések állnak a háttérben akkor is, amikor olyan – látszólag mellékes – kérdéseket boncolgat, mint hogy Bethlen Miklós önéletrésében a melancholia-fogalom abban az értelemben jelenik meg, amely a terminushoz Nyugaton a középkorban tartozott. A reneszánszban átalakuló fogalomhasználat recepciójának több évszázados késéséről szóló eszmefuttatás önmagán túlmutató dimenziókat villant fel (*De melancholia transylvanica-hungarica*).

A cím értelmezésének eddig tárgyalt dimenzióira maga a szerző hívja fel a figyelmet előszavában. Engedtesék azonban meg nekem, hogy rosszmájú legyek. A könyv címe még valamit megelőlegez: a szerző stílusát. A „textus” szó választása a „szöveg” helyett jelzi Tóth Zsombor vonzalmát a latin kifejezések használatához, ami retorikatörténeti elemzéseiben elkerülhetetlen, ám helyenként – ahol csak hangulatfestési célokat vélek felfedezni használatuk háttérben – némileg eltúlzott. Különösen, ha még egy magamfajta, a latin filológiában nagyon kevésbé jártas történész is felfedezi, hogy a szerző ragozási hibákat ejt (*Incipit liber de ars [!] historiae...*) – ilyesmi szerencsére csak elvétve fordul elő. Hasonlóképpen túlzásnak érzem az angol használatának egyes eseteit: a *MissedTótfalusi* cím alighanem a szerző intencióival ellentétes benyomásokat kelt, hiszen amennyiben az eddigi kutatás *misses the point* Misztótfalusival kapcsolatban, ebből az következik, hogy a nyomdász pályafutásának van egy feltárható lényege. Erre pedig – folytatjuk önkéntelenül is a cím által kiváltott gondolatmenetet – nyilván Tóth Zsombor talál rá kapitalizmus-központú értelmezésével, ami viszont a szerző által vallott narrativista történelemelmélet szemzőgéből nehezen igazolható állítás. A szöveg ebben az esetben legalább ül, a *Fun-Club Zrínyi* cím előtt viszont értetlenül állok: a tanulmányban szó sincs vidámságról – sőt Tóth Zsombor éppen azt elemzi, miképpen he-

lyezi hősét a túlradó vidámságot ki-mondottan ellenző, puritán értékrendbe az angol életrajz szerzője. Mivel szöviccként nem működik, kénytelen vagyok inkább a *Fun Club* elgépeléséből adódó hibára gyanakodni. Bár Hayden White egyik könyvének címe – *The Content of the Form* – éppen azt sugallná, hogy utóbbi megjegyzéseim jelentősége sokkal nagyobb annál, mint amekkorának látszik, ám ebben az esetben azt mondom: ne higgyünk a narrativista történelemelmélet alapító atyjának. Tóth Zsombor könyve számos értékes eredménnyel gazdagította koraújkortörténeti irodalmunkat, friss szemlélete, kiváló anyagismerete és módszertani kreativitása egyaránt azt mutatja: a történeti antropológia újabb fontos lépést tett afelé, hogy kimondhassuk, az irányzat teret nyert a magyar nyelvű tudományosságban, nemcsak a kötelező körök, de a történetírói gyakorlat szintjén is.

■ KÁRMÁN GÁBOR

Csaba László: The New Political Economy of Emerging Europe

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005. 359 old., á. n.

A fölemelkedő Európa

Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006. 482 old., 4499 Ft

A kilencvenes évek közepén Václav Klaus, a csehszlovákiai átalakulás vezető alakja, szövetségi pénzügyminiszter, majd cseh miniszterelnök, ma a Cseh Köztársaság második elnöke kijelentette: Csehországban az átalakulás befejeződött, Csehország immár normális piacgazdaság. Állítását arra alapozta, hogy a cseh gazdaság túljutott az átalakulási válságon, minden mutatója növekedést mutatott,

megnyíltak a gazdasági határok, s a kuponos privatizációval uralkodóvá vált a magántulajdon. Alig néhány hónappal később azután kiderült: a cseh gazdaság növekedése megállt, sőt kisebb válságba került, az agyonreklámozott kuponos privatizáció – az elemzők többsége szerint – tévútnak bizonyult. Épp csak elkezdődött a tulajdonreform újabb szakasza a külső befektetők bekapcsolódásával, és kellemetlen kiigazítás vált szükségessé a konjunkturapolitikában. Klaus következtetése nyilvánvalóan elsziett volt.

Csaba László monumentális könyvével valami hasonló történhet. Fő állítása ugyanis az, hogy az átalakuló országok helyzetét már nem a kommunista örökség határozza meg, a kelet-közép-európai sikeresek és a balkáni vagy posztszovjet sikertelenek között ugyanazok a különbségek figyelhetők meg, mint a sikeres dél-európai és a sikertelen afrikai vagy latin-amerikai, a szocialista tervezdéséget sohasem megtapasztalt országok között. Alig hagyta el a nyomdát a könyv angol, majd magyar kiadása, máris válságjelek gyűrűztek végig a benne sikeresként bemutatott visegrádi országokon. Szélsőséges populista vagy rendpárti, de egyaránt nacionalista erők jutottak kormányra Lengyelországban és egy populista-nacionalista koalíció Szlovákiában, elhúzódo kormányalakítási válság alakult ki Csehországban, és erőszakos utcai összeütközésekre került sor Magyarországon – vajon ez már igazán normális világ, vagy még mindig fontos szerephez jutnak benne a kommunista korszak maradványai?

Csaba a nemzetközi gazdasági fejlődés új vonásainak sokoldalú bemutatásába ágyazza nagy ívű áttekintését a rendszerváltó országok fejlődéséről. A téma tehát a szocialista tervezdéségek piacgazdasággá alakítása, és az egykor – Sztálin kifejezésével – a második világgazdaságot alkotó országok integrációja az első, ma már az egyetlen világgazdaságba. Az átalakulás és integrálódás célja és – ha sikeres – következménye a gazdasági felzárkózás. Ezért is beszél Csaba a könyv címében „fölemelkedő Európáról” (*emerging Europe*), találoan alkalmazva a nemzetközi irodalomban

a sikeres fejlődő országokra alkalmazott *emerging countries* kifejezést az átalakuló volt szocialista országokra.

Amit Csaba e tárgykörben előad, az több az irdatlan mennyiségű irodalom áttekintésére épülő elemzésnél. A politikától távolságot tartó felvilágosult elemző szerepét építi fel magának, de közben könyve – akárcsak gyakori megszólalásai a hazai nyilvánosságban – szenvedélyesen vitázik a világgazdaságtól való elzárkózással, a protekcionizmussal, a piaci reformok halogatásával, az örökölt struktúrák átmentésének kísérleteivel. Valójában tehát vitairat, mégpedig ellenállhatatlanul meggyőző vitairat, mely az érvek hatalmas gyűjteményét sorakoztatja fel a piaci reformok és a világgazdasági nyitás mellett. Amikor párhuzamot von a korábban a perifériához sorolt országok fölemelkedőkre és tartós elmaradottságba süppedőkre való szétválasztása, illetve a fölemelkedő Európa és a leszakadó Kelet- és Dél-Európa és Közép-Ázsia között, ezt a kettéválást a piaci reformokat és a világgazdasági nyitást választó, illetve az attól ódzkodó gazdaságpolitikák szembeállítására építi. Tudjuk, hogy a kifelé nyitó vagy befelé forduló gazdaságpolitikák megkülönböztetésének Balassa Bélára (*Nemzetközi kereskedelem és gazdasági növekedés*. KJK, Bp., 1990.) és a magyar irodalomban Kádár Bélára (*A nemzetközi iparfejlődés és munkamegosztás új irányzatai*. KJK, Bp., 1984.) visszanyúló tradíciója áll a harmadik világhoz tartozó országok gazdasági fejlődésének kutatása mögött. Csaba ezt a tradíciót folytatja és alkalmazza a korábbi szocialista országokra, amikor összekapcsolja a külgazdaság-politikai alternatívát a gazdasági rendszerek fejlesztésében a tervgazdaság összeomlásakor megnyilvánuló alternatívával.

Gondolatmenetének kiindulópontja a kilencvenes évek elejéhez képest bekövetkező gazdasági fejlődés, melyről az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága által közzétett, összehasonlíthatónak tekinthető adatsorok alapján ad statisztikai áttekintést. Ebben vezeti be az átalakulás során sikeresek, illetve kudarcot vallók megkülönböztetését. A visegrádi és balti országokat sorolja az első csoportba,

amelyben kiemelkedik Lengyelország és Észtország teljesítménye. Lengyelország járta végig elsőként a Jánosy Ferenc (*A gazdasági fejlődés trendvonalai és a helyreállítási periódusok*. KJK, Bp., 1966.) értelmében vett helyreállítás útját, vagyis érte el azt a szintet, ahol már elkerülhető lett volna a rendszerváltási visszaesés. A siker kulcsa a gyors gazdasági rendszerváltás, amely a stabilizáció, a liberalizáció, az intézményépítés és a privatizáció együttesével (SLIP) jellemezhető (79. old.). Erre a balkáni és a posztszovjet országokban csak részlegesen és időben elhúzva került sor, alternatív gazdaságpolitikai próbálkozásaik nem bizonyultak működőképesnek, stabilizáció nélkül nem lehetett a növekedést újra beindítani. Az átalakulást mindenütt a privatizáció tette visszafordíthatatlanná.

A siker kulcsa tehát Csaba értelmezésében a gyökeres átalakítás. A piacgazdaság valódi magántulajdonosokat feltételez. Nem elegendő a tulajdonviszonyok formális átalakítása: valódi tőkés tulajdonosokra van szükség, nem pedig a tulajdonosi jogokat a vállalati menedzsment kezébe juttató bennfentes privatizációra, amely elsősorban a jugoszláv és szovjet utódállamokat jellemezte. A bennfentes privatizáció – beleértve a cseh kuponos privatizációt is – akadályozta mind a hatékony szerkezetátalakítást, mind a foglalkoztatás növelését. A fejlődés ott volt sikeres, ahol a privatizáció tág teret engedett a külföldi tőkének. Ehhez járult a külgazdasági nyitás, a bekapcsolódás a transznacionalizálódásba, továbbá harmadik elemként a bankreform, a jól működő, kiszámítható pénzügyi rendszer megteremtése. Csaba a tőkeimport mértékét tartja a sikeres átalakulás legfontosabb mutatójának.

A kudarc forrása ezzel szemben a kiterjedt és nem hatékony állam, valamint az informalizmus térhódítása, amelynek eredménye – leginkább Oroszországban – az állam foglyul ejtése (*state capture*), a nagy érdekcsoportok meghatározó szerepe az állami döntéshozatalban.

A sikeres fejlődéshez elengedhetetlen az új, piacgazdasági intézmények meggyökeresedése, formalizálódása. A könyv gondolatmenetének újszerű

eleme a szabályozó állam koncepciójának kifejtése az utolsó fejezetekben: a magántulajdon uralmának ki kell egészülnie a jól megkonstruált, a gazdasági szeplők számára kiszámítható feltételeket teremtő állami szabályozással.

Csaba könyve attól vitairat, hogy sora veszi azokat a nézeteket, amelyek az átalakulás kezdete óta kétségeket támasztanak a rendszerváltás fő vonalával szemben. A kilencvenes évek elején az akkori Csehszlovákiában és Lengyelországban, valamint a nyugati szakértők között is sokan kardoskodtak valamiféle alternatív stratégia mellett. Csaba rámutat, hogy az ilyen próbálkozások – például a Balkánon vagy számos szovjet utódállamban – visszavetették a fejlődést. A magas munkanélküliség szerinte nem piaci, hanem kormányzati kudarc következménye: a magas jóléti kiadások finanszírozása magas közterheket kívánt, ami megrágitotta a foglalkoztatást. Az is kétségtelen persze, hogy a beinduló növekedés modern technológiák meghonosításával járt, ami nem hoz gyors munkahelybővülést. Csaba vitába száll azzal az elterjedt nézettel, hogy a termelés visszaesése az átalakulás első időszakában a túl gyors piacnyitásnak tudható be, szerinte az import bővülése – nemzetközi összehasonlításban – összhangban volt a gazdasági növekedés szükségleteivel. Vitatja azt is, hogy az állam hirtelen és túlzott mértékben vonult volna vissza a gazdaságból (*state desertion*): legfeljebb a központi hatóságok szerepe szűkült, amit viszont ellensúlyozott a helyi és regionális bürokráciák újraelosztó tevékenysége. Cáfolja azokat is, akik a nemzetközi szervezeteket teszik felelőssé a gazdaságpolitikai hibákért, hiszen a döntéseket mindenütt a nemzeti kormányok hozták, sőt többnyire a hazai szakemberek kezdeményezték.

Vehemensen érvel az euró bevezetése mellett: mivel a kamat nem bizonyult alkalmas szabályozónak, nem érdemes kitartani az önálló monetáris politika mellett, többet ér az a transzparencia és kiszámíthatóság, amit az euró bevezetése kínál. Az euró nem önkényes szülemény, hanem az Európai Közösségben, illetve az Európai Unióban már korábban elin-

dult monetáris egységesülési folyamat logikus folytatása. Kiáll a stabilitási egyezmény mellett, amely – a széles körben elterjedt hiedelmekkel szemben – kifejezetten hasznos az új tagországok számára, s bírálja a stabilizációs egyezmény fellazítását, amire egyes magyar politikusok olyannyira büszkék.

Nem kevésbé fontos Csaba figyelemztetése azoknak, akik csodát várnak az európai uniós támogatásoktól. Emlékeztet arra, amit a közgazdasági irodalom a nyersanyagbőség és a segélyek növekedést fékező hatásáról feltárt, és rámutat: a kormányok nem tudnak növekedést generálni. Nem a tőkefelhalmozás, hanem az intézmények megerősödése, a pénzügyi közvetítőrendszer megbízható működése alapozza meg a növekedést. Ebből viszont arra is következtet, hogy a tekintélyuralmi rendszerek, diktatúrák a gazdaságban nem nyújtják azt, amit sokan várnak tőlük.

Figyelemre méltó az orosz fejlődés értelmezése: a birodalom szétesése, az állami keretek újjáépítése 1993-ig tart, 1994 és 1998 között következik be a transzformációs visszaesés – amely nem hosszabb, mint a visegrádi országokban –, s ezt követte volna 1999-től a megelégnélés a kicsiny, nyitott gazdasággá váló Oroszországban. Vajon mit kezdünk egy ilyen értelmezésben azzal, hogy e kicsiny, nyitott gazdaság energiahordozók exportjára szakosodik, szemben az európai gazdaságba mind fejlettebb feldolgozóipari termékek szállítóiként integrálódó visegrádi országokkal? Ehhez nem a statisztikai adatok értelmezése, hanem a későbbi fejezetek nyújtanak ugyan fontos támpontokat, de teljes körű, kielégítő választ az Oroszországgal foglalkozó fejezetben sem találunk. Fontos megfigyelés viszont, hogy a FÁK-országok gyenge teljesítményéért nem az ő viszonyaikhoz nem illeszthető „neoliberalizmus” vagy a „monetarizmus” érzéketlen alkalmazása okolható, mint ezt arrafelé sokan hangoztatják, hanem a külső nyitás és piaci verseny nélkül végrehajtott bennfentes privatizáció. Az Oroszországnak szentelt fejezetben Csaba rámutat, hogy a felszínen megmaradó szerkezetátalakítás nem sértette a hatalmát látványosan át-

mentő régi nómenklatúra érdekeit, amely távol tartja a gazdaságtól a külföldi tőkét. Ezért lassú a termelékenység növekedése. A bankrendszerben is minimális a külföldi tőke szerepe, ezért nem is jut forrás az új vállalkozások tőkeellátására. Oroszországban kialakult ugyan a piacgazdaság, de a „politikai kapitalizmus” gyenge teljesítménye, a feldolgozóipar alacsony versenyképessége a tulajdonviszonyok rendezetlenségére, az állami szabályozás erőtlenségére vezethető vissza (327–329. old.). Az orosz esetet Csaba a felzárkózó sikeres országok és a lemaradók fejlődése közötti tartós divergencia bizonyítékának tekinti.

Vitába száll a közhiedelemmel a kínai példa elemzésében is. Tagadja, hogy a gyors kínai növekedés különleges siker volna, s Kína a „fejlesztő állam” működőképes alternatíváját kínálná az átalakulás közép-európai és balti modelljével szemben. Miután – a Kínával foglalkozó fejezetet kissé túlterhelve – bemutatja a „szocialista piacgazdaság” korábbi jugoszláv és magyar próbálkozásait, a kínai fejlődést a tervet és a piacot kombináló szocialista piacgazdaság újabb példaként jellemzi, ahol nagy szerepe van a köztes tulajdonformáknak, a Jugoszláviából és Magyarországról már ismert kedvezményvadászatnak (*favour seeking*), a hálózatok hálózatának, az informalizmus túlsúlyának. Mivel a siker kulcsa, a formalizálódó intézmények uralma egyelőre hiányzik, Kína eredményei fölöttébb labilisak.

A legtöbb tekintetben meggyőző elemzés újra meg újra megbicsaklik, amikor a politikai rendszert érinti. Köztudott, hogy a magyarországi üzleti szektor képviselői rendre azt várják el a politikai erőktől, hogy ne veszekedjenek, hanem jussanak meg egyezésre a gazdaságpolitikában – mint ahogy az orvosok az egészségügyet, az agrárszakemberek a mezőgazdaságot, a pedagógusok az oktatásügyet vonnák ki a „pártpolitikai csatározások” hatálya alól. Csak az nem érthető, hogy miért veszi át ezt az illúziót a gazdasági folyamatok áttekintésében minden illúziót könnyörtelenül szétzúzó szerző, miért kér számon a politikai erőktől valamiféle közmegegyezést. Igaz, egyes észak-

vagy nyugat-európai országok sikerében nagy szerepe van annak, hogy a politikai erők a főbb kérdésekben egyetértésre jutnak, de másutt – Angliában, Franciaországban, Németországban – a koncepciózus kormányok éles politikai szembenállás mellett is értek el sikereket. A lengyel, a magyar és a szlovák átalakulás sikeres időszakait – az ellenzékük legélesebb támadásainak kitett – szűk többségű vagy éppen kisebbségi kormányok felelős működése tette lehetővé.

Vitathatók az olyan állítások is, hogy az egyéni választókerületek viszik be a politikába a túlzott helyi és regionális érdekképviselőket (198. old.), hogy a politikai intézményektől független költségvetési hatóságot vagy tanácsot kellene felállítani (255. old.), miközben a költségvetés a mindenkor kormány politikájának legfontosabb megnyilvánulása, vagy hogy Oroszországban az volna a bajok egyik gyökere, hogy elmulasztottak becikkelyezni egy új demokratikus alkotmányt (304. old.). Az okok inkább olyan mélyebb összefüggések körül keresendők, amelyekkel a szerző maga is foglalkozik könyve utolsó fejezetében.

Csaba az új intézményi közgazdaságtani felfogásban elemzi a szabályozó államot és a gazdaságban betöltött szerepét. Olyan társadalomtudományi fogalmakat von be a gazdasági elemzésbe, mint a bizalom, a szavahihetőség, a jogkövetés. Ebben az összefüggésben térhetünk vissza a könyv kiinduló kérdéséhez: fennáll-e még az átalakuló országokban a tervgazdasági múlt meghatározó szerepe, érvényesül-e az útfüggség? Csaba szerint nem, a közép-európai és balti országok helyzete és problémái nem különböznek az európai periféria felemelkedő országaitól, a szovjet utódállamok többségének helyzete pedig a harmadik világ számos megredt országától.

Csaba említett fejtegetéseire támaszkodva azonban más következtetésre is juthatunk. A visegrádi országok politikai életében szemlátomást sokkal nagyobb szerepet játszik a populizmus, mint akár Dél-Európában. Egyfelől a hirtelen, valójában néhány hónap alatt kialakult politikai osztályban nincsenek meg a felelős politikai

viselkedésnek azok az elemi normái, amelyek magától értetődnek a nyugati demokráciák politikai osztálya számára. Jól megtanulták a nyugatiaktól a választási kampányok technikáját, de azt még nem, hogy nem lehet gátlástalanul fűt-fát ígérgetni. Nem tanulták meg, hogy a mai kormányparti holnapra ellenzéki lehet, és fordítva (akik kormányra kerülnek, sokszor úgy viselkednek, mintha ez már örökre szólna). Nem tanulták meg, hogy akit tetten érnek valamilyen visszaélésen, attól jobb megszabadulni, különben az egész párt, sőt az egész politikai osztály látja kárát. Másfelől ezekben az országokban a politika iránt érdeklődő közönség könnyebben ad hitelt a populista ígéreteknek. A szocialista tervgazdaság évtizedeiben uralkodó paternalista szemlélet mindent a párt és a kormány adományának tekintett. A rendszerváltás és az azutáni évek szociális katalizmájának okai sokak előtt nem voltak világosak. Így ki sem alakulhatott a közvéleményben a gazdasági lehetőségek korlátozottságának tudata. Akik még mindig abban reménykednek, hogy helyzetük egyik napról a másikra jobbra fordulhat, mert korábbi romlását nem tudják mivel magyarázni, szívesen hitelt adnak az önjelölt jötevők hamis ígéreteknek. Az erősebb fogékonyságot a populizmusra, a politikai intézményrendszer csekély mértékű elfogadottságát – ami instabillá teszi a gazdaságot is, a politikát is – aligha tekinthetjük másnak, mint a kommunista múlt mindmáig ható örökségének. Ez számomra az elmúlt évek kelet-közép-európai fejleményeinek legfontosabb tanulsága.

A könyv a tudományos műveknek abba a kategóriájába tartozik, amelyek felsorakoztatják, rendbe szedik, összegzik a sokak által feltárt ismereteket, ennek érdekében tudatosan lemondva a mások által nem ismert primer adatok feltárásáról. Csaba szándékosan elkerüli azt az ismeretszerzési formát, amelyben a kutató leszáll az elemi gazdasági folyamatokhoz, a szereplők százainak kikérdezésével, üzleti dokumentumok tanulmányozásával esettanulmányt készít vállalatok vagy piacok működéséről, feldolgoz, csoportosít, ökonometriai

módszerekkel hatalmas adathalmazokat eleméz. *Az átalakulás számokban* című fejezetben is csak az olvasó elé rakja a nemzetközi szervezetek kiadványaiból átvett táblázatokat, az adatokkal még a legelemibb műveleteket sem végzi el, maga is csak rájuk tekint, és így tesz róluk vitathatatlanul fontos, tanulságos megállapításokat. Könyvének eredetisége másban áll: a vitatott kérdések következetes újrágondolásában, a minden irányból összegyűjtött érvek és ellenérvek könyörtelen szembesítésében és a meggyőző következtetések levonásában.

Csaba László kutatói pályája az MTA Világgazdasági Kutató Intézetében eleve azzal kezdődött, hogy mindent elolvasott és meghallgatott, ami a KGST és a kelet–nyugati kapcsolatok témakörében a hetvenes–nyolcvanas években megismerhető volt, és ennek alapján készített a fő összefüggéseket példátlanul éles szemmel kimutató tanulmányokat. Ekkor alakult ki az a sajátos viszonya a feldolgozott irodalomhoz, hogy írásaiban mindenkire utalt, mindent megemlített, s mindezt egyfajta fanyar távolságtartással, úgyhogy csak a nagyon felkészült olvasó előtt volt világos, hogy egy-egy hivatkozott munkát fontos új felismerések közlőjének tekint-e, vagy pedig komolyan sem vehető badarságnak. Akkoriban ezt a tudományos életet a választott szakterületen különösen erősen korlátozó latens cenzúra tette elkerülhetlenné: Csaba úgy tudta részben elmondani, részben sugallni azt, amit a szovjet birodalom gazdaságáról megértett és közölni kívánt, hogy mondanója nemcsak itthon volt publikálható, de előadhatta a KGST-együttműködésben tartott konferenciákon is. Ezt a sajátos írásmódot folytatja a teljes tudományos szabadság feltételei között megszülető, a nemzetközi tudományos világban közreadott újabb műveiben, köztük e könyvben is. Ennek megvannak a maga hatalmas előnyei, mindenekelőtt az oktatás szempontjából: az olvasó és kiváltképp a diák azt érezheti, Csaba mindazt közvetíti hozzá, amit a tárgyról tudni érdemes, de maga bizonyosan nem tudna áttanulmányozni. Ennek az írásmódnak azonban hátránya is van: a másik álláspont

összefüggő bemutatását és diszkusszióját, a hozzá való helyeslő vagy elutasító viszony világossá tételét és indoklását sokszor hiába keressük a könyvben. Ennyi mindenről ez egyetlen könyvben persze nem volna megtehető, de a diákoknak valahonnan ezt is meg kellene tanulniuk. És aligha van más, akitől – a könyvben tárgyalt széles témakörben – jobban megtanulhatnak, miként illendő mások szellemi teljesítményéhez viszonyulni, mint éppen Csabától. Ez a tárgyalásmód viszont nemegyszer zavart okoz: a kevéssé avatott olvasó sokszor nem tudja eldönteni, a szerző egyetértően vagy fenntartásokkal hivatkozik-e egyes neves szerzőkre.

Befejezésül meg kell említeni a könyv egy fontos formai erényét, nevezetesen, hogy kettő van belőle: egy angol és egy némiképp átdolgozott magyar kiadás. (A fenti hivatkozások mindig a magyar kiadásra vonatkoznak.) Manapság, amikor az egyetlen oktatás Európa-szerte elangolosodik, s a tudományos publikáció nyelve egyre inkább csak az angol, a tudományos élet résztvevői elszoknak attól, hogy fontos gondolataikat anyanyelvükön is megfogalmazzák – ami hosszabb távon a kis nyelveknek mint az intellektuális gondolatközlés eszközeinek elsoványodásával fenyeget –, mérhetetlenül fontos, hogy Csaba mindent megfogalmaz magyarul is, amit korábban a világ számára angolul már megírt. (Kornai János az, aki évtizedek óta minden írását angolul is és magyarul is közreadja.) Külön öröm, hogy Csaba következetesen arra törekszik, hogy a fontos tudományos fogalmakat a magyar szövegben akkor is magyarul használja, ha sokan könnyedén illesztenének angol szavakat a magyar előadásba. Nála a *mainstream* főáram, a *currency board* valutatanács (bár lehetne inkább valutatábla), a *path dependency* pályafüggőség, a *network industry* hálózati ipar. Bár általános lenne ez a gyakorlat!

Éppen azért nagyon fontos ez, mert Csaba László könyve elsősorban az egyetemi oktatást szolgálja. A közgazdász szakembernek is érdemes végigolvasnia, és újra meg újra elövennie. Csak ajánlani lehet mindenkinek, aki a benne tárgyalt kérdésekről sok sületlenséggel találkozik a sajtóban és

bizony a szakirodalomban is, és igényli azt az eligazítást, amit ettől a könyvtől kaphat.

BAUER TAMÁS

Olivier Blanchard: A posztkommunista átmenet közgazdaságtana

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2006. 166 old., 2720 Ft (Közgazdasági Kiskönyvtár)

A szocializmus összeomlását követő átalakulás ugrásszerűen megnövelte a szovjet birodalom utódállamaiban zajló társadalmi-gazdasági folyamatokat elemző, leíró szakértők, tudományos munkások számát. A térség folyamatait és eseményeit korábban is vizsgálták a kormányok háttérintézteiben vagy a kormány által finanszírozott kutatási programokban tevékenykedő hivatásos szovjetológusok és kremlinológusok, valamint a létező szocializmus iránt érdeklődő baloldali értelmiségiek. Ők többnyire nem jelezték a rendszer összeomlását (vö. Greskovits Béla: *The Path-Dependence of Transition. With comments by Claus Offe and Valerie Bunce*. In: Frank Bunker et al. [eds.]: *Postcommunist Transformation and Social Sciences: Cross-Disciplinary Approaches*. Rawman and Littlefield, New York – Oxford, 2002. 219–247. old.) Amikor az mégis bekövetkezett, felhalmozott tapasztalataikat, készségeiket mozgósítva igyekeztek magyarázni, értelmezni a gyors és gyökeres átalakulást. A növekvő érdeklődés láttán, valamint a gyors gazdasági-társadalmi átalakulás tanulmányozásától várt tudástöbblet, szellemi élvezet – és persze a kutatási alapok sikeres megcsapolása – reményében nemcsak ők, de egyre több, a közgazdaság-tudomány főáramába tartozó egyetemi professzor, kutató is elemzte a szocializmus utáni folyamatokat, készített ajánlásokat a térség új, szabadon választott kormányainak. S akkor még nem szóltunk azok-

ról, akik az átmenet első hónapjaiban, jórészt ugyancsak az egyetemi világból, kormányuk által kiküldött és finanszírozott elemző és segítő csoportokban (*task force*) néhány hetes vagy hónapos terepmunka után készítettek jelentéseket a térség vagy egyes országok állapotáról, esetleg adtak tanácsot az új kormányoknak (vö. Major Iván: *Külföldi tanácsadók az átalakulásban. 2000, 1996. május, 3–7. old.*).

A növekvő csapat hamarosan létrehozta, illetve az új helyzethez alakította intézményeit, tanszékeit, egyetemi kurzusait és folyóiratait: 1992-ben alapították az *Economics of Transition* c. folyóiratot, a korábbi *Soviet Studies* címe *Europe-Asia Studies* lett, a *Communist Economies* pedig *Post-Communist Economies*. A nyugati tudományos közösség tagjainak meghatározó helyzetét megőrző gyors és sikeres alkalmazkodás többek között annak volt köszönhető, hogy 1989 után a főáram néhány híressége is hozzájárult a posztkommunista átmenet elemzéséhez.

Könyvünk szerzője is ilyen kívülről érkezett sztár. Honlapja (http://econwww.mit.edu/faculty/?prof_id=blanchard&type=shortbio) tekintélyes karrieréről tudósít: a francia állampolgár Olivier Blanchard szakmai pályafutása az egyesült államokbeli Cambridge-ben zajlott. 1977-ben szerzett közgazdasági PhD-fokozatot az MIT-n, 1982-ig a Harvard Egyetem közgazdasági tanszékén tanított, majd ismét az MIT-n lett a közgazdaságtan „Class of 1941” professzora. 1998 és 2003 között a közgazdasági tanszék vezetője is volt.

Blanchard a makroökonómia tudós ismerője. Számos cikke, könyve jelent meg a monetáris politikáról, a spekulációs buborékokról, a munkaerőpiaci folyamatokról, a munkanélküliséget befolyásoló tényezőkről. Előbb Stanley Fischerrel írt sikeres makroökonómia-tankönyvet (*Lectures on Macroeconomics*. MIT Press, Cambridge, 1989.), ám a nemzetközi hírnevet számos jel szerint saját könyve (*Macroeconomics*. Prentice Hall, 1997.) hozta meg a számára, amely eddig angol nyelven négyszer jelent meg, valamint további tizenkét országban, többnyire az ottani hivatalos nyelven. Tudományos és közéleti

tevékenysége is figyelemre méltó. Az Econometric Society tanácsának, majd 2004-től jelölő bizottságának a tagja, egy időben az American Economic Association alelnöke, s több éve a francia miniszterelnök gazdasági tanácsának tagja.

Publikációs listája arról tudósít, hogy Blanchard 1989 előtt nem foglalkozott a szocialista országok gazdasági folyamataival. 1990-ben lépett be erre a tudományos piacra, amikor a lengyelországi rendszerváltás előzményeit, kezdeti folyamatait kutatta (vö. Olivier Blanchard – Richard Layard: *Economic Reform in Poland. Center for Research into Communist Economies*, July 1990. 63–83. old.) Az ENSZ tekintélyes kutatóintézete, a World Institute for Development Economics Research (WIDER) által működtetett Wider World Economy Group korábban is közreműködő tagjaként adta közre az átmenettel foglalkozó első írásait (*Reform in Eastern Europe*. In: *Wider World Economy Group 1990 report*; *Post Communist Reform*. In: *Wider World Economy Group 1992 report*. WIDER and MIT Press. 1991, illetve 1992). Majd viharos sebességgel vált a szocializmus utáni átmenet híres, befolyásos kutatójává. A legtekintélyesebb közgazdasági folyóiratok már a kilencvenes évek első felében közölték több, e tárgyban írt cikkét.

A posztkommunista átmenet közgazdaságtana című könyvét, amelyet először 1997-ben az Oxford University Press kiadásában vehetett kézbe az érdeklődő olvasó, addigi kutatásai összefoglalásának tekinthetjük. A magyarországi megjelenés helye is jó minőséget sejtet, hiszen a sorozatszerkesztő Kertesi Gábor nagy műgonddal és kitűnő ízléssel, a közgazdaságtudomány különböző területeinek a XX. század második felében jelentős visszhangot kiváltó, klasszikusnak számító reprezentatív műveiből állította össze a *Közgazdasági Kiskönyvtár* eddig megjelent köteteit, melyekről a *BUKSZ* rendszeresen bírálókat közölt.

A FELADAT

A makrogazdasági elemző matematikai szimbólumokkal jelölt gazdasági

jelenségek, folyamatok kapcsolatát modellezi. A modellben a kapcsolatok, együttmozgásokat függvények, egyenletek, egyenlőségek vagy egyenlőségek mutatják. Ez azzal a hatalmas előnnyel jár, hogy az elemző a matematika (függvényanalízis, valószínűség-számítás stb.) máshol sikeresen alkalmazott, bevált, szigorú szabályok szerint felállított, bizonyított és ellenőrzött tételeit, eszközeit alkalmazva értelmezi a gazdasági jelenségeket és folyamatokat. A szimbólumok, függvények, egyenletek forrásai lehetnek intuíciók, statisztikai elemzések, egyéb rendszerezett tapasztalatok, esetleg gondolat kísérletek vagy verbális elméletek.

Blanchard is egy széles körben megfigyelhető, statisztikailag regisztrálható és mérhető jelenséget elemez ebben a művében. Az első fejezet (*Alapvető tények*) öt közép-európai ország – Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Magyarország és Bulgária – legfontosabb nemzetgazdasági mutatóit, az összkibocsátás (GDP), a termelékenység, a feldolgozóipari termelés, a termelékenység, a munkanélküliség és a beruházás idősorait veti össze. Nem naptári időt használ, hanem minden egyes országban az átmenet kezdetétől méri az időt.

Az öt országban hasonló folyamatok zajlottak: „az átmenet a kibocsátás *U* alakú változásával járt, azaz visszaesést követően indult meg a fellendülés. A termelékenység a kibocsátásnál erőteljesebben javult, ami a foglalkoztatás jelentős visszaeséséhez vezetett. Így – a munkapiaci részvétel jelentős csökkenése ellenére is – jelentősen megnőtt a munkanélküliség, ami csak mostanában [azaz 1996–1997-ben – L. M.] kezd mérséklődni. Csehország és Szlovákia kivételével a beruházási ráták relatíve alacsony szintűek.” (30. old.)

ALAPVETŐ MECHANIZMUSOK

A kilencvenes évek első felében számos politikai tervező, tanácsadó meglepve tapasztalta, hogy a privatizáció előtt álló állami vállalat (az igazgató, a munkavállaló), a háztartások, a *homo sovieticus* nem az általuk várt, számított módon viselkedik. A munkanélküliség, a gazdasági növe-

kedés, a termelékenység folyamatait áttekintő Blanchard is ezzel szembe-sült, de úgy vélte, ő megtalálta a magyarázathoz szükséges alapvető mechanizmusokat: „A reallokáció (és egyik megtestesülése, a dezorganizáció) arra ad magyarázatot, hogy kezdetben az átmenet miért járt magasabb munkanélküliséggel. A vállalatátalakítás jelensége pedig érthetővé teheti, hogy a kibocsátás fellendülése inkább a termelékenység emelkedésével kapcsolódott össze, és miért volt eddig igencsak korlátozott mértékű a foglalkoztatottság növekedése.” (69. oldal)

A *reallokáció* folyamatában az erőforrások (a munka és a tőke) az addig rossz minőségű termékeket gyártó, elavult ágazati szerkezetű állami szektorból átáramlanak a jobb minőségű termékeket gyártó magánszektorba. A reallokáció egyik kiemelten fontos következménye a központi tervező eltűnése okozta zavar, a *dezorganizáció*. Blanchard úgy tudja, hogy a szocialista rendszerben a „vállalatoknak jellemzően minden alapanyagra egy beszállítójuk, minden késztermékre csak egy vásárlójuk volt. Egy ilyen szerkezet könnyen okoz zavart a termelésben: a termelés leállhat, ha az egyetlen beszállító bármilyen okból nem szállít. Tervgazdaságban a legtöbb ilyen probléma elkerüléséhez elegendőnek bizonyult a központi tervező léte: fenyegetések és juttatások segítségével a tervező többnyire rá tudta venni a cégeket, hogy az árukat leszállítsák. Amint a központi tervező eltűnt, ezek a problémák előtérbe kerültek, ami leállások sorozatához vezetett a termelésben és a kereskedelemben. Ezt a jelenséget általánosan *dezorganizációnak* nevezhetjük.” (47–48. old.)

Az átmenet magyarázatához a mikroszerkezet változásait is célszerű bekapcsolni a vizsgálódásba. Az addig túlzottan nagy méretű, kis számú és túlzott vertikális integrációval jellemezhető (és jórészt magántulajdonba került) vállalatokat át kell alakítani: „Új termékszerkezetet kell kialakítaniuk, be kell zárniuk azokat az üzemeket, amelyekre többé már nincs szükség, és az ezekben dolgozó munkásokat el kell bocsátaniuk. Csökkeneniük kell a munkaerő-felesleget, és

le kell cserélniük azokat a vezetőket, akiknek a szakképzettsége nem felel meg egy piacgazdasági vállalat vezetéséhez. Pótolniuk kell tőkeállományuk nagy részét vagy legalábbis a berendezések többségét.” (59. old.)

AZ ALKOTÓELEMEK VIZSGÁLATA

Mielőtt felállítanák, tesztelnék és módosítanák a modelljeiket, a makroökonomiai elemzők nem ritkán rejtett, közvetett szociológiai, gazdaságpolitikai megfontolásokkal egészítik ki a „tisztá”, kvantitatív módszerekkel nyert vizsgálati eredményeket. Blanchard is ezt az utat járta az alkotóelemek vizsgálatában. Mint kijelenti: „a könyvben nem a makrogazdasági (monetáris, illetve fiskális) politika szerepére helyezem a hangsúlyt. Ennek oka kettős. Egyrészt úgy gondolom, hogy a kibocsátás alapvető, *U* alakú változása a vizsgált országokban nem elsősorban a makropolitika következménye. Másrészt pedig – annak ellenére, hogy egyes vélemények szerint a megszorító politika volt felelős a kibocsátás visszaeséséért, mások szerint viszont éppen a stabilizáció jelentette a kulcsot a fellendüléshez – úgy érzem, hogy az átalakuló gazdaságok esetében még távol vagyunk a makropolitika hatásainak megértésétől.” (36. old.)

Az alkotóelemek vizsgálata során mégis arra a megállapításra jut, hogy az állami vállalatok alkalmazkodását, az alkalmazkodás sebességét mind az öt országban jelentősen befolyásolta a kemény, megkeményedő költségvetési korlát. Rövid idő alatt megszűnt vagy csak néhány vállalatra korlátozódott ugyan a szorult helyzetű állami vállalatok megmentése költségvetési segítséggel (ezt jelenti esetünkben a költségvetési korlát megkeményedése), ám a „nyereség nagy része a vállalatok dolgozóihoz került” (75. old.), amit Blanchard a vállalatok és a kormány közötti hatalmi viszony átalakulásával magyaráz: „A pénzügyminisztériumnak azonban a cégek megfigyeléséhez sem szaktudása, sem szándéka nem volt. Így ha nem létezik valódi tulajdonos, miért kellene valódi nyereséget kimutatni? Miért kellene nyereségadót fizetni?” (76. old.) Az adókerülés segíthette a túlélést, ám „[m]ihelyt a költségvetési

korlát keményedett, a cégeknek a foglalkoztatás és a munkanélküliség közötti átváltással kellett szembenézniük” (88. old.).

A minden vállalatra kiterjedő (makroökonómiai) magyarázatot a vállalatok belső és külső piaci és hatalmi viszonyait figyelembe vevő elemzés finomítja. Ebből kiderül, hogy „[a] bérek viszonylag nagyobb visszaesését inkább elfogadták a nagyobb megrázkódtatást elszenvedő vállalatokban. Az attól való félelem azonban, hogy a nélkülözhetetlen dolgozók átáramlanak a magánszektorba, határt szabott a bérek mérséklésének. Ezért a foglalkoztatás csökkent ugyan, de nem ért el a bennfentesek belső magjához, így a vállalatokban maradt felesleges munkaerő.” (88. old.)

A kilencvenes évek elején folytatott diskurzus fontos része volt az állami vállalatok átalakulási képességéről kialakult vita. Korántsem Blanchard fedezte fel, amit erőteljesen hangsúlyoz, hogy célszerű megkülönböztetni egymástól a túlélést szolgáló alkalmazkodást és a stratégiai váltást. Azokkal ért egyet, akik szerint „az állami vállalatok (és itt az állami vállalatokra privatizáció előtti állapotukban gondolok) nem kezdtek bele átfogó és mély átalakulásba” (90. old.). Ugyanis nem rendelkeztek elegendő bevontható vagy felhalmozott tőkével, és vezetőik rendszerint nem tudták elnyerni a vállalat bizonytalan jövője miatt aggódó munkások és alkalmazottak (a bennfentesek) támogatását sem.

A szerző itt újabb hatalomfüggő tényezőt kapcsol be az elemzésbe. A gazdaság teljesítményét az átalakuló országokban jelentősen befolyásolta, hogy milyen privatizációs technikákat használtak. Ugyanis „a bennfentes tulajdonú vállalatok az állami vállalatokhoz viszonyítva nagyobb, az új magáncégekhez viszonyítva kisebb mértékű átalakulást hajtanak végre. Az állami vállalatokkal összehasonlítva kevésbé függenek a minisztériumoktól, az új magánvállalatokkal összehasonlítva pedig kevésbé hangolódtak rá a piacra.” Másként: „a bennfentes tulajdonlás csak részben oldja meg a problémát, az újbóli értékesítés kérdése kulcsfontosságúvá válik.” (98. old.)

Egy átvett és gondosan a tárgyhoz illesztett modell segítségével Blanchard arra a nem meglepő következtetésre jut, hogy elsősorban az újbóli értékesítés intézményeinek, jogi környezetének fejlesztése csökkentheti a rossz hatékonyságú, bennfentes tulajdonban levő vállalatok számát.

Az alkotóelemek vizsgálata egy újabb, nem várt folyamat okainak felderítésével zárul. Miért nem jött létre a szocializmus utáni gazdaságban élénk munkaerőpiac, miért kicsi a munkanélküliségbe, illetve a munkanélküliségből történő áramlás? Miért, hogy „a legtöbb országban a munkanélküliek állománya pang, és a hosszú távú munkanélküliség emelkedik?” (103. old.).

A reallokáció igen gyors volt – szektorok, vállalatok zsugorodtak vagy lettek. „A szektorok közötti magas áramlás azonban nem feltétlenül jelenti egyidejűleg a munkások magas bruttó áramlását.” (103. old.) „Miközben a munkahelyek megszűnése meredeken emelkedett, ezt kiegyenlítette a munkavállalói felmondások számának visszaesése.” (103–104. old.)

Ha ehhez hozzávesszük a munkanélküliek „különösképpen bőkezű” segélyezését, még jobban érthető lesz a munkaerőpiac sajátos mozgása. Ezzel elegánsan zárul a kör: mindez részben megmagyarázza, hogy „a dolgozók miért elleneztek általában az állásukat veszélybe sodró intézkedéseket, például a privatizációt és a vállalatok átalakítását” (109. old.).

AZ ALKOTÓELEMEK ÖSSZEILLESZTÉSE (A MODELL)

A makroökonómiai elemzés szokásos munkarendjének megfelelően az alkotóelemek vizsgálatát az összeillesztés, a modellezés követi. A modell alapváltozatának középpontjában „az új magánszektor növekedése, az állami szektor vállalatainak átalakulása és a munkanélküliség közötti kölcsönhatások állnak” (111. old.).

Blanchard a matematikai apparátus felállítására, működtetése után modellje első felét így összegzi: „A magánszektor munkahelyteremtése a profitrátától függ, amit viszont részben a bér befolyásol. A bér a munkanélküliség csökkenő függvénye, így – a többi té-

nyező változatlanlansága mellett – magasabb munkanélküliség több munkahely létesítéséhez vezet a magánszektorban.” (120. old.) Modelljének második fele pedig az az állítás, hogy „[a]z állami vállalatok átalakításának következményeként a kibocsátás és a munkanélküliség is növekszik. Az átalakításról szóló döntést többek között a munkapiac befolyásolja: minél magasabb a munkanélküliségi ráta, annál valószínűtlenebb, hogy sor kerül az átalakításra (122. old.).

Ezek után Blanchard összeilleszti a modell két felét. A teljes modellből levont következtetései közül talán az a legizgalmasabb, hogy az átalakulás nehezen kideríthető hosszúságú első felében a két fél modell nagy valószínűséggel egymás ellen hat, és csak a második szakaszban fejtik ki együtt a remélt pozitív hatásokat: „Ha a munkanélküliség U' [egy kritikus szint – L. M.] felett van, akkor egészen addig nem alakítják át a vállalatokat, amíg a magánszektor munkahelyteremtése nyomán a munkanélküliség le nem csökken az U' szintre. Ennél a pontnál elkezdődik a vállalatátalakítás folyamata, és a gazdaság olyan kiegyensúlyozott pályára kerül, ahol a munkanélküliség az U' állandó értéken marad az átmenet befejeződéséig.” (123. old.) Még élesebben: „Minél magasabb a kiinduló munkanélküliségi ráta, annál erőteljesebben és hosszabb ideig ellenzik a munkások a vállalatok átalakítását, és így annál lassabban növekszik a kibocsátás.” Illetve: „Ha a magánszektor munkahelyteremtése erősebb, akkor rövidebb ideig tart a vállalatátalakítás nélküli első szakasz, és utána az átmenet kiegyensúlyozott pályáján gyorsabban alakulnak át a vállalatok.” (127. old.)

Máris adódik a politikusok számára megszívlelendő tanulság: „Amint a munkanélküliség növekszik, és a magánszektor terjeszkedik, a munkanélküliek és a magánszektorban foglalkoztatottak aránya szintén nő. Így mindkét tényező arra vezethet, hogy a reformok támogatottsága egy ideig csökken, mielőtt a munkanélküliség visszaesésével és a különböző csoportok jólétének növekedésével párhuzamosan megint emelkedni kezd.” (138. old.)

A MÓDSZER KORLÁTAI, AVAGY A FELSZÍNES ISMERETEK

Nem lepődnek meg, ha a türelmes és figyelmes olvasó itt némi csalódással állapítaná meg, hogy az elemzés kifinomult technikáit mesteri módon alkalmazó szerző eléggé lapos, triviális következtetésekre jutott. Bizonyára kevésbé elégedetlenek az átmenetről szóló irodalom rendszeres olvasói. Ők ugyanis tudják, hogy az e tárgyban az elmúlt két évtizedben megjelent tengernyi könyv, elemzés, tanulmány vagy cikk jelentős hányada sajnos nem felel meg a tudományos közlés vagy a szakzerű elemzés alapvető szabályainak. Menthetetlenül keveredik bennük leírás és program, a szabályozási terv és a szabályok által kiváltott hatás. Hozzájuk mérten Blanchard könyve színvonalas olvasmány, mert itt legalább rendre megtudjuk, mire vonatkoznak és milyen határok között érvényesek az állítások. Am ha egy nemzetközi hírű, nagy tekintélyű mester, aki hibátlanul és elegánsan alkalmazza a makroökonómiai elemzés eszközeit, közhelyes és ma már korántsem kikerülhetetlenül fontos következtetésekre jutott, akkor nem a módszerrel van-e baj?

A makroökonómiai elemzés technikái – mint általában a tudományos vizsgálódás módszerei – nem csodaszerek. Korlátaik és előnyeik állandó vita és újraértelmezés tárgyai. Mind ezt figyelembe véve a csalódás fő forrását nem a módszerben, hanem az alkalmazó felszínes történelmi és kulturális ismereteiben vélem felfedezni. Blanchard nem ismerte kellő alaposággal a szocialista gazdaság működését. Láttuk, mennyire leegyszerűsítette a tervhivatal gazdaság szabályozó szerepét. Nem keltették fel az érdeklődését sem a tervgazdaság defektusait (pl. Soós Károly Attila: *Terv, kampány, pénz. Szabályozási és konjunkció-raciklusok Magyarországon és Jugoszláviában*. KJK, Bp., 1986.), a hiánygazdaság működését (vö. Kornai János: *A hiány*. KJK, Bp., 1980.) ellensúlyozó módszerek, sem a vállalatok közötti kölcsönös kiegészítések bonyolult hálózatait, vagy az állami vállalatok szociális gondoskodásának, kulturális-oktatási szerepének társadalmi-gazdasági hatásai. Így azután szerinte „az

állami vállalatok sok dolgozója gyakorlatilag véletlenszerűen került az adott vállalathoz” (107. old.).

A formális-hivatalos viszonyokat Blanchard összetéveszti a működéshez szükséges valóságos kapcsolatokkal, amikor abból indul ki, hogy „[a] vállalatoknak jellemzően minden alapanyagra csak egy beszállítójuk, minden késztermékre csak egy vásárlójuk volt” (47. old.). Ilyen feltételezéseken alapul modellje, melyben a homogén magánszektor jobban teljesít, mint a tagolatlan és a hivatalos önképével azonos állami szektor.

Az így kreált modellgazdaságról tett közhelyes állításai azonban nem rongálták meg Blanchard reputációját. Gyors és látványos sikere az átmenetkutatás területén arra utal, hogy napjainkban a közgazdászok karrieresélyeit többnyire nem történelmi, kulturális tudásuk, hanem sokkal inkább a tudományos élet befolyásos intézményeiben elfoglalt pozíciójuk befolyásolja.

LAKI MIHÁLY

Fertő Imre: Az agrár- kereskedelem átalakulása Magyarországon és a kelet-közép- európai országokban

*Magyar Tudományos Akadémia Köz-
gazdaságtudományi Intézet, Budapest,
2006. 160 old.*

Fertő Imre a magyarországi agrárgazdasági kutatás nemzetközileg elismert képviselője. Ebben a könyvében a legújabb elméleteket és módszertant alkalmazva, a BUKSZ hasábjain bemutatott előző könyvéhez (ld. Stefan Bojnec recenzióját Fertő Imre *The Agri-Food Trade between Hungary and the EU* című könyvéről. BUKSZ,

2006. tél, 379–380. old.) képest négy fontosabb irányban lépett tovább. 1. Az EU-val folytatott magyar agrárkereskedelem vizsgálatát több alternatív piacra terjesztette ki (világpiac, fejlett országok, fejlődő országok, kelet-közép-európai országok piaca). 2. Meghosszabbította a kutatások időtartamát az 1992 és 2002 közötti periódusra. 3. A hazai agrárkereskedelem teljesítményét az Európai Unióhoz csatlakozó posztzocialista országokkal is összehasonlítja. 4. Külön fejezet szentel a „sima alkalmazkodás hipotézise” empirikus tesztelésére, amit korábbi könyvének végén még kutatási célként fogalmazott meg.

A hazai agrár-közgazdasági elemzések döntő többségében a kutatási kérdések, problémák nem kapcsolódnak semmilyen elmélethez, megállnak a jelenségek felszíni leírásánál. Például megállapítják, hogy csökkent vagy növekedett a termelés, de az okokat nem keresik, s csak legritkább esetben használnak komolyabb statisztikai vagy ökonometriai módszereket. Az agrár-közgazdaságtan főáramának módszertani és közlési szabályait követő Fertő írásait mindennek az ellenkezője jellemzi.

Könyve két ponton is kapcsolódik a nemzetközi irodalomhoz. Egyrészt csatlakozik a posztzocialista országok mezőgazdasági átalakulásáról szóló kutatásokhoz, noha ezek furcsa módon nem mutatnak kellő érdeklődést a mezőgazdasági kereskedelem kérdései iránt. Másrészt Fertő a nemzetközi agrárkereskedelemmel foglalkozó szakértőknek és tudósoknak az alapkérdésekkel foglalkozó kisebbségéhez tartozik. Azt kutatja és elemzi, hogy a nemzetközi kereskedelem elméletének különböző irányzatai tesznek-e felhasználható, releváns állításokat a mezőgazdasági külkereskedelem magyarázatához. Az agrárkereskedelemmel foglalkozó bevett irodalom ugyanis inkább politikai tényezőket vizsgál. Többnyire azt, hogy az agrárkereskedelem liberalizálása, az agrárprotekciónizmus csökkenése hogyan hat a világpacra és a legfontosabb agrárkereskedelmi szereplők helyzetére. Fertő munkái csak látszólag kapcsolódnak ehhez az irányzathoz, mivel a vonatkozó szerzők többségétől eltérően ő az elmélet felől kö-

zelíti meg az agrárkereskedelem problémáit.

Új könyvének alapkérdése: hogyan hatott a mezőgazdasági kereskedelem részleges liberalizálása a szóban forgó országok agrárkereskedelmi folyamataira? Nagy figyelmet szentelt annak, hogy a mezőgazdaság átfogó és igen gyors ütemű átalakulása hogyan befolyásolta a volt szocialista országokban kibontakozó agrárkereskedelmi folyamatokat. Fontos, hogy a tulajdonviszonyoknak a kárpótlási törvények, a szövetkezeti törvények, a földtörvény és a privatizáció meghatározta átalakulása az élelmiszer-előállítás minden lépcsőjén – termelés, feldolgozás, nagy- és kiskereskedelem – következményekkel járt. A kínálati lánc egyes lépcsői közötti együttműködési és kooperációs rendszer is megváltozott. Ma már nálunk is a kiskereskedelmi láncok diktálnak nemcsak a termelőknek, hanem a feldolgozóknak is. A magyar és a többi közép-európai gazdaság és benne a mezőgazdaság külpiazi kapcsolatrendszere is átalakult. A KGST megszűnésével, a volt szovjet piacok fizetőképességének elbizonytalanodásával párhuzamosan a mezőgazdasági külkereskedelmet fokozatosan liberalizálták. Végül az EU-tagság elérésének folyamatában fontos lépcsőt jelentett minden ország számára a társulási szerződés, a külkereskedelmi klíma megváltozásában pedig a WTO-megállapodás.

A rendelkezésre álló adatok meghatározták, hogy a felmerülő kutatási kérdésekre milyen megközelítésben és mely államok esetében lehet válaszolni. A hagyományos empirikus kereskedelemvizsgálás módszere nyolc kelet-közép-európai országra volt alkalmazható, az ágazaton belüli kereskedelem elemzésére viszont csak Magyarország esetében nyílt lehetőség.

A nemzetközi kereskedelem elméletének fontosabb vonulatai, továbbá az empirikus elemzés módszerei alakították a könyv szerkezetét. A szerző először a kelet-közép-európai országok mezőgazdasági kereskedelmét elemzi a világpiacon, majd számba veszi a vizsgálatba bevont országok agrárkereskedelmének világpiacon teljesítményét. Ezután következnek a komparatív előnyök mérését és a magyar mezőgazdaság komparatív elő-

nyeit tagláló fejezetek, az agrárkereskedelem dinamikájának elemzése és az ágazaton belüli kereskedelem mérését bemutató elemzés.

Fertő a magyar élelmiszer-kereskedelem példáján mutatja be a vertikálisan differenciált kereskedelem és a tényezőellátottság terén megfigyelhető eltéréseket, a hazai dinamikus ágazaton belüli kereskedelmet és az alkalmazkodási költségeket. Végül összefoglalja elemzéseinek eredményeit.

Az így kialakított feszes szerkezetben Fertő az alábbi kérdésekre kereszte a választ:

1. Milyen volt a kelet-közép-európai országok világpiacon irányuló mezőgazdasági kereskedelmének szerkezete, melyek voltak fontosabb jellemzői?

2. Milyen tényezők magyarázzák a kelet-közép-európai országok agrárkereskedelmének 1992 és 2002 közötti teljesítményét a világpiacon?

3. A magyar mezőgazdaságnak mely termékek esetében volt komparatív előnye a különféle piacokon, és hogyan alakult a komparatív előnyök dinamikája az 1992 és 2002 közötti években?

4. Miként alakult át a komparatív előnyök szerkezete a kelet-közép-európai országok agrárkereskedelmében?

5. Mi a kapcsolat a tényezőellátottság és a vertikális ágazaton belüli kereskedelem között a Magyarország és az Európai Unió más országai közötti agrárkereskedelemben?

6. A magyar külkereskedelem liberalizálása milyen alkalmazkodási költségeket követelt az élelmiszer-ipari termékek esetében az 1992–2002-es időszakban?

A kereskedelem szerkezetére vonatkozó kérdést illetően Fertő megállapítja, hogy a vizsgált országok mezőgazdasági kereskedelme jelentősen bővült az 1992–2002-es időszakban. A régió legnagyobb agrárexportőrei Lengyelország és Magyarország, míg a legjelentősebb -importőrök között ismét Lengyelországot, illetve Csehországot találjuk. Mindössze Lettország és Magyarország agrár-kereskedelme mutatott többletet. Az export szerkezetét elemezve kitűnt, hogy a lengyel, a litván és a magyar kivitelben az elsődleges mezőgazdasági termékeknek, az ész, a lett, a cseh, a szlovén és a szlovák exportban

a feldolgozott mezőgazdasági termékeknek jutott nagyobb szerep. Az agrárbehozatal szerkezete viszonylag hasonló volt ezekben az országokban: mindenhol a mezőgazdasági árucikkek játszották a főszerepet. Az export és az import szerkezete inkább egymást kiegészítő jellegű volt. A kivitel valamennyi országban magasabb koncentrációs fokot mutatott, mint a behozatal. Az agrárexport koncentrációja csökkenő volt Csehországban, Lengyelországban, Litvániában és Magyarországon, miközben Szlovákiában növekedett. A behozatal koncentrációs foka a cseh, a lett és a litván esetben kisebb lett, a lengyel és a szlovén pedig nőtt.

A teljesítményt befolyásoló tényezőkre vonatkozó kérdést Fertő a konstans piaci részesedés (CMS) modelljének alkalmazásával vizsgálta. Az elemzésbe vont országok esetében eltérő volt a mezőgazdasági kivitel bővülésének forrása. Valamennyi országban szerepet játszott ugyan a nemzetközi élelmiszer-import általános bővülése, ám ez a hatás elsősorban a magyar és a szlovén export esetében érvényesült. Itt ugyanis a kivitel zömét azok a termékek képviselték, amelyek importkeresletének emelkedése meghaladta a világtárgyat. Másfelől mind Magyarország, mind Szlovéniában a gazdaságok és a termékszintű versenyképesség gyengülése előnytelenül hatott az exportteljesítményre. Azaz a mezőgazdasági export növekedési potenciálját behatárolja az adott termékszerkezet. Figyelemre méltó viszont, hogy a többi kelet-közép-európai országban az agrárkivitel elsődleges mozgató ereje a versenyképesség javulása volt. A szerző arra is rámutat, hogy az érzékenységi vizsgálatok szerint az adatok aggregáltóságának mértéke és a vizsgálati időszakasz hossza nagymértékben módosítja a számítási eredményeket. A teljes tízéves elemzési szakaszra kalkulált eredmények sem vetíthetők ki a rövidebb részperiódusokra.

A szerző a Balassa-index felhasználásával elemezte a komparatív előnyök szerkezetének alakulását a magyar mezőgazdaságban, mégpedig öt referenciapiacon és három aggregáltági szinten. Az 59 termékcsoportra kiterjedő vizsgálat kimutatta, hogy a

hazai mezőgazdaságnak csupán kilencben van komparatív előnye, de ez a kilenc termékcsoport adja a teljes agrárkivitel mintegy felét. Vagyis a kivitel közel fele olyan termékekből áll, amelyeknek – referenciacsoporttól függetlenül – komparatív előnyük van. A hazai agrárágazatban lezajlott alapvető változások ellenére a Balassa-indexek eloszlása stabil; a magyar agrárkereskedelem az összes referenciacsoportban a mérséklődő specializáció folyamatát mutatja. Ez azt jelenti, hogy függetlenül az elemzett referenciapiactól, az ország több termékcsoportban elveszítette komparatív előnyeit.

A kelet-közép-európai országok agrárkereskedelmi szerkezetének 1992 és 2002 közötti dinamikáját vizsgálva a szerző azt találta, hogy azon termékcsoportok, amelyeknek komparatív előnyük van, a piacok liberalizálásával javuló versenyképességet mutatnának. A Balassa-indexek eloszlása arra utal, hogy a vizsgált államok egy részének (Lengyelország, Magyarország, balti államok) több termék esetében van komparatív előnye, s e termékek szerepe számottevő is a kereskedelemben. Csehország, Szlovákia és Szlovénia viszont kevesebb komparatív előnyt felmutató termékkel rendelkezik, s azok hányada is szerényebb a kereskedelemben.

Balassa-indexek stabilitása az egyes termékek szintjén sokkal kiegyensúlyozottabb. Az átmenetmátrixok kiértékelése rávilágított: az agrárkereskedelem specializációja egyik országban sem volt olyan mértékű, hogy lehetővé tette volna a nemzetközi kereslet bővüléséből adódó lehetőségek kiaknázását.

A tényezőellátottság és az ágazaton belüli vertikális kereskedelem viszonyát vizsgálva Fertő az ágazaton belüli kereskedelmet horizontális és vertikális összetevőkre bontotta, s megállapította, hogy Magyarország horizontális, ágazaton belüli kereskedelme az uniós országokkal alacsony, lényegileg inkább vertikális jellegű volt. Ez arra utal, hogy a magyar mezőgazdaság alkalmazkodási költségei feltétlenül nagyobbak, mint ha a kereskedelemben a horizontális jelleg dominált volna. Kiderül, hogy a relatív tényezőellátottság különbsége és a

vertikális ágazaton belüli kereskedelem közötti pozitív kapcsolat vizsgálatában alkalmazott szokásos módszer értelmezési gondokat okoz, ha nem különböztetik meg a magas és az alacsony minőségű exportot.

A liberalizálás alkalmazkodási költségeinek elemzése azt mutatja, hogy a foglalkoztatás alakulására a hazai kereslet változása kedvezően, a termelékenység javulása viszont kedvezőtlenül hatott. Nem sikerült viszont szoros összefüggést találni a jó szektorális teljesítmény, az ágazaton belüli marginális kereskedelem és a foglalkoztatás változása között. A vizsgálat szerint nem igazolható az az állítás, hogy a külkereskedelmi változók rövid távon hatnak a munkaerő-piaci alkalmazkodásra. Mindent egybevetve, a külkereskedelem liberalizálása nem gyakorolt meghatározó befolyást a foglalkoztatásra a hazai élelmiszeriparban. Ugyanakkor e téren a számítási módszer elemeinek megválasztása érzékelhetően befolyásolja az eredményeket, ezért további kutatásokra van szükség az ágazaton belüli kereskedelem indexeinek kimunkálására, a külkereskedelmi és a munkaerő-piaci folyamatok közti összefüggések időbeliségének elemzésére.

MOHÁCSI KÁLMÁN

B. Erdős Márta: A nyelvben élő kapcsolat

Typotex, Budapest, 2006. 317 old., 2500 Ft

„Lenni vagy nem lenni: az itt a kérdés” – vívódik Hamlet a világirodalom talán leghíresebb monológjában. S ha lett volna már akkor lelki elsősegélyt nyújtó telefonszolgálat, kérdéseivel, dilemmáival talán oda fordul. Ahogy teszi ma sok, hasonló problémával küzdő ember. „Mert ki viselné a kor gúnycsapását, / Zsarnok bosszúját, gógos ember dolyfét, / Utált szerelme kínját, pör-halasztást, / A hivatalnak packázásait, / S mind a rugást, mellyel méltatlanok / Bántalmazzák a tűrő érdemet.” Am ott a bökkenő. A

halál alvás, elszunnyadás, de talán álmódás is. Hamlet metaforákban gazdag szövege és az öngyilkosság-megelőző sürgősségi telefonszolgálatot igénybe vevők fogalmazásmódja között számos hasonlóság fedezhető fel. S akkor még nem említettük a – mai kifejezéssel élve – befejezett öngyilkosságot elkövető Ophelia szövegét, melyről Laertes így beszél: „Értelem az örültségben; összeillesztve gondolat és emlékezet.”

B. Erdős Márta azt ígéri, írásából többet tudhatunk meg „a válságos élethelyzetben zajló kommunikáció természetéről”. Doktori disszertációján alapuló könyve a pécsi S. O. S Élet Telefonszolgálathoz beérkező telefonhívásokra támaszkodva elemzi a krízishelyzetben zajló kommunikáció sajátosságait.

Izgalmas témát választott, hiszen kit ne érdekelne annak az embernek a drámája, aki egy szélsőséges határhelyzetben, élet és halál közti választásban segítségért fordul valakihez. Ahogy azt a valóságshow-k sikere is jól mutatja, a legtöbb emberben eleven a mások életére irányuló kíváncsiság, a kukkolás, voyeurkodás vágya. Alapvetően közösségi lényként, önmagunkat mindig a másokhoz való viszonyainkban definiálva, érdeklődve hallgatjuk a buszon mellettünk álló ember hétköznapi telefoncsevegyét is, hogyne érdekelne hát a lelki problémáit soroló, esetleg halálra készülő ember beszélgetése a segítő szakemberrel. B. Erdős Márta azonban a legkevésbé sem kíván rájátszani bulváros s egyben mélyen emberi kíváncsiságunkra. Cím és borító egyaránt messze kerüli az utalást az öngyilkosságra, és a könyv a legszűkebb szakmai közönséget célozza meg.

A szerző *A nyelvben élő kapcsolat* címet adta könyvének, s ez valóban fedi is a témát, amennyiben a mű inkább szól a nyelv, a kommunikáció természetéről, s ezen belül kapcsolat-teremtő funkciójáról, mint az öngyilkosságról, annak okairól és megelőzésének lehetséges módjairól. A borító Albrecht Dürer *Fücsomó* című képének felhasználásával készült. A megnyugtató zöld szín, a szép természeti kép távolról sem utal az öngyilkosság drámái témájára, miközben az összebalyodó, hajlékony, mégis erős fű-

szálakról könnyű a kommunikáció által, a kommunikáció során, a kommunikációban létrejövő emberi kapcsolatokra asszociálni.

Az öngyilkosság eufemisztikus kerülése a könyv számos pontján, különböző aspektusokból újra és újra megjelenik. Így például a vizsgált intézmény, az S. O. S. Élet Telefonszolgálat nevében is, mely a pozitív gondolkodás jegyében tudatosan kerüli az öngyilkosság megjelenítését. B. Erdős ezt így magyarázza: „Ha valakinek az öngyilkosságát szeretnénk megelőzni [...], akkor ezzel egyértelműen azt is kommunikáljuk, hogy az adott szituációban [...] az öngyilkosság tőle elvárható, kulturálisan jól értelmezhető [...]. Az öngyilkosság megelőzésére tehát az életről való konstruktív beszéd tűnik a legalkalmasabbnak.” (38. old.) Érdekes azonban, hogy nemcsak a segítő szakember, az „operátor” kerüli ily módon az öngyilkosságról szóló beszédet, hanem a hívó fél is, aki esetleges ilyen irányú szándékát leggyakrabban utalásokba, metaforákba rejti. B. Erdős részben ezzel magyarázza a telefonszolgálat mint intézmény működési nehézségeit, rendezetlen helyzetét is, hiszen „a szolgálatok által megcélzott területet az elfojtás logikája uralja: az öngyilkosság tiltott, közösségileg szankcionált; az öngyilkosságról nem lehet közvetlenül és egyértelműen beszélni” (124. old.). Felmerülhet tehát a kérdés, hogy a szerző cím- és borítóválasztását nem az elfojtás logikája uralja-e.

B. Erdős Márta kutatása a telefonszolgálathoz 1995 és 2000 között beérkezett és belső oktatási célra archivált 27 telefonbeszélgetés elemzésén alapul. Kérdései: 1. Mit jelent a telefonszolgálat mint intézmény? Milyen „telefonszolgálatul” beszélni? 2. Milyen az „öngyilkosság nyelve”? Melyek a domináns tematizációk? 3. Milyen kommunikációs törvényszerűségeket aknáznak ki a segítő beszélgetések? Mi a terápiás dialógus célja? 4. Hogyan módosítja a telefon mint kommunikációs technológia a segítő beszélgetés során kialakuló kapcsolatot? 5. Hogyan változik a hívó és a segítő szövege a beszélgetés során?

A további gondolatmenetet megelőgezve, megítélésem szerint a 3.

kérdésre ad valóban érdemi választ, a többi kérdésre inkább csak válaszkísérletekről beszélhetünk.

A könyv köszönetnyilvánítással kezdődik, mely a telefonszolgálat munkatársainak, egyben a szerző egykori kollégáinak, a témavezető Kézdi Baláznak, az S. O. S. Élet Telefonszolgálat alapítójának, Horányi Özsébnak, a pécsi kommunikációs doktori program vezetőjének, valamint Ehmann Beának és Kelemen Gábornak szól. Az ő munkásságuk, a tanulmányból is nyilvánvalóan, erőteljes hatást gyakorolt a szerzőre. A köszönetnyilvánítást és a témát bemutató Bevezető után a könyv öt nagy fejezetre tagolódik.

Az első fejezet általában szól a kommunikációról és a nyelvről, majd némileg meglepő módon utolsó alfejezetében az empirikus kutatás módszertanát mutatja be, talán túlzott rövidséggel. Kommunikáción a szerző elsősorban jelentéskötést ért. A nyelv egyrészt a társas-kulturális valóság úrraalkotásának eszköze, másfelől, a whorfi nyelvi relativizmus értelmében, világlátásunk alakítója: „a nyelv egyes cselekvéseket lehetővé, értelmezhetővé tesz, sőt lényegében előír, míg más típusú cselekvéseket ellehetetlenít.” (29. old.) A két megközelítés közti ellentmondás itt nem tematizálódik. A módszertani alfejezetben a szerző három módszer alkalmazását ígéri: a *grounded theory* Corbin és Strauss által kidolgozott megközelítésmódjára, a tartalomelemzés Ehmann Bea által kidolgozott szekvenciális-transzformatív modelljére, valamint a beszéd etnográfijának hymeszi módszerére kíván támaszkodni.

A második fejezet az öngyilkosság köznap tematizációit vizsgálja, elsősorban a diszkurzív szuicidológia szemszögéből. Először a vizsgált telefonszolgálat munkatársai számára rendelkezésre álló elméletekről, így a kríziselméletéről, a preszuicidális szindrómáról, a *cry for help* jelenségről, azaz az öngyilkosságra készülő ember gyakran észre nem vett vagy félreértett segélykéréséről és az öngyilkossági krízisre jellemző beszűkülésről ír a szerző. A krízist az emberi élet természetes velejárójaként, olyan átmeneti állapotként értelmezi, mely veszélyes fordulópontra, „ugyanakkor

potenciálisan a szelf fejlődését hozza magával, a személy új ismeretekre tesz szert, hiszen új helyzethez kell alkalmazkodnia” (42. old.). A krízishelyzetből való potenciális újjászületés az alapja annak a párhuzamnak, melyet a szerző a krízisállapot és a Van Gennep által leírt, az átmeneti állapotokat kísérő rítusok (például a törzsi társadalmakban a felnőtté válást kísérő rítusok) között von. A párhuzam azonban félrevezető, hiszen a rítus lényege éppen az a közösségi segítségnyújtás, mely elősegíti az „újjászülető” ember reintegrációját a közösségbe. A modern társadalmak a válságból kitörni akaró embernek ilyen segítséget, ahogy arra a szerző is rámutat, nem nyújtanak.

Ezt követően Foucault és Kézdi nyomán az öngyilkosság diskurzív megközelítéséről tudhatunk meg többet. Mi jellemzi az öngyilkosság uralkodó diskurzusait, azaz milyen cselekvési módokat kínál nekünk az öngyilkosságot tematizáló nyelv? A médiára egyrészt az elhallgatás, másrészt az okok és eljárásmodok részletes, szinte receptszerű tárgyalása a jellemző.

A telefonszolgálatokhoz beérkező hívásokban az öngyilkosság direkt módon csak nagyon ritkán jelenik meg. Sokkal inkább az úgynevezett „kerülő nyelv” használata jellemző, azaz a távolítást kifejező nyelvi közvettség, a célzások és utalások, a metaforák, valamint az öngyilkosságot megelőző állapot ismérveként azonosított „negatív kód”, melyet elsősorban a tagadó formák különféle változatainak „feldúsulása” jelez.

A harmadik, legterjedelmesebb fejezet szól a telefonszolgálatokról. Bemutatja e sajátos intézményt, majd a kommunikáló feleket, a hívót és az operátort, s elemzi a köztük zajló kommunikációt. Röviden jellemzi a telefont mint sajátos, a kommunikációra nyilvánvalóan hatást gyakorló médiumot is.

A telefonszolgálatot működtető szakemberek anonimitása és munkájuk önkéntes jellege, valamint a hívó anonimitása, a *face-to-face* kapcsolat hiánya segít abban, hogy a szolgálatokhoz segítségért forduló ember problémája univerzális emberi problémaként jelenjen meg, a névtelenül és anyagi

ellenszolgáltatás nélkül érkező segítség pedig a közösségi szolidaritás megnyilvánulásaként is értelmezhető. Mindez összhangban van a szerző és az általa hivatkozott szakirodalom felfogásával, mely az öngyilkosságot alapvetően közösségi problémaként értelmezi, okát és megoldását pedig a kommunikációban fedezi fel: „az öngyilkosság a nem megfelelő nyelvhasználat, a szimbolikusban való tájékozódás képességének elvesztése révén jön létre. Azaz, az öngyilkosság mint cselekvés kommunikációelméleti szempontból legegyszerűbben szimbolizációs zavarként írható le.” (99. old.)

Ez a magyarázata annak, hogy a könyv, azon belül is különösen a harmadik és negyedik fejezet, jelentős részben a kommunikáció természetével, sajátosságaival foglalkozik, abban a meggyőződésben, hogy az öngyilkosság megelőzésében a kommunikáció működési mechanizmusainak tudatosítása fontos szerepet játszik. (Kicsit ellentmondva ezzel a szerző azon állításának, hogy a telefonos beszélgetés során általában nincs idő a tudatos mérlegelésre, a reakciók inkább intuitívak.) A telefonszolgálatok által is használt pszichoterápiás retorikát B. Erdős a Philipsen által leírt és az amerikai középosztály eszményeit tükröző *nacirema* (az *american* szó játékos megfordítása) beszéddel állítja a párhuzamba. A *nacirema* beszéd karikírozott lényege az „Akarsz róla beszélni?” kérdésbe sűrítendő, mely a problémák megoldását azok elbeszélésében és ítélkezés nélküli, elfogadást sugalló meghallgatásában látja.

A szerző a pszichoterápiás beszéd egyéb sajátosságainak, így a visszautkrözéses eljárásnak is érdekes és releváns kritikáját nyújtja. A tartalmi összefoglalók, parafrázisok, a minimális visszajelzések (űhm, aha stb.) céljuk szerint fontos dialógusépítő szerepet töltenének be a pszichoterápiás diskurzusban, mivel azonban a hétköznapi kommunikációs gyakorlatban értelmük gyakran más – értetlenkedést, oda nem figyelést is jelezhetnek –, ez az értelmezés gyakran rávetül a terápiás beszédre is, ami a hívóban frusztrációt, kellemetlen érzést kelt. Jó példa erre a 186–187. oldalon idézett párbeszéd. A pszichológiai módszereknek ez a kommunikációs

szempontú kritikája igen sok haszonnal kecsegtet, számomra a könyv legérdekesebb megállapításai ehhez a vonalhoz köthetők.

Érdekesnek tartom, hogy az a beszédmód, mely a szerző szerint a tipikus operátor, a segítő szakember nyelve, számos vonásában feltűnő egyezést mutat a sztereotipikusan nőiként azonosított beszédmóddal. A gyakori minimális visszajelzések vagy éppen a problémát bemutató történetre feleletként adott „második történet” például a sztereotipikusan női beszéd olyan sajátosságai, melyek eltérő értelmezésüknél fogva gyakran vezethetnek félreértéshez a nők és férfiak közötti kommunikációban (vö. többek között Deborah Tannen: *You Just Don't Understand!* Ballantine, New York, 1990; Jennifer Coates: *Women Talk*. Blackwell, Oxford, 1996). Elképzelhető, hogy a hívó és az operátor közti félreértések épp ilyen okokra vezethetők vissza.

A pszichoterápiás kapcsolat és különösen a telefonszolgálat terét Van Gennep elméletére utalva B. Erdős liminális térként látta. Ezt a teret „totalitás”, „homogenitás, státusznélküliség, egyenlőség, tulajdonnélküliség”, „névtelenség, meztelenség, egyformaság”; a „nemi különbség minimalizálása, alázat, passzivitás, csend, személyes megjelenés elhanyagolása, együgyűség, fájdalom és szenvedés elfogadása”, a „rokonsági jogok és kötelezettségek felfüggesztése” és a „transzcendenciával való átmeneti érintkezés” eredményeként létrejövő „szent tudás” jellemzi (150–151. old.). Szintén lehetetlen azonban nem észrevenni azt a feltűnő hasonlóságot, mely a fent jellemzett liminális tér, valamint a totalis intézményekben vagy akár a haláltáborokban létrehozott viszonyok között áll fenn. Azzal a „kis” különbséggel, hogy az utóbbi helyeken a transzcendenciával való érintkezés és a belőle fakadó szent tudás kategóriái nehezen értelmezhetők. Biztosan ez volna a krízisből kilábalás ideális útja?

A negyedik fejezet az operátor és a hívó közt létrejövő dialogikus viszonyt Bahtyin és Buber nyomán vizsgálja. A dialógus az empátián, kölcsönösségen alapuló ideális (vagy inkább idealizált?) beszélgetés, melyben a „jelentésszerveződés közös ala-

kitása”, a „közös jó” létrehozása során a „horizontok összeolvadnak” (227. old.). Ezáltal jön létre az új perspektíva, az új tudás, mely képesé tesz a megküzdésre a krízissel. Hogy az elemzett beszélgetésekben hogyan zajlik le ez a folyamat, arra a szerző nem ad empirikus bizonyítékokkal is alátámasztható választ. Talán azért nem, mert szerinte „a jelentésszerveződések gyökeres átalakulásának, s ezzel az *életstratégiák megváltozásának kontextusa nem lehet más, mint a transzcendens fakultás*. [...] így nem csupán a segítő jó szándékától, képzettségétől függ, hanem *megadatik* (vagy sem) a beszélgetőknek.” (247. old., kiemelés az eredetiben.) A transzcendens fakultás működésének kimutatása a nyelvi anyagban természetesen nehézbe ütközne.

Az ötödik fejezet a telefonhívások szövegén végzett kvantitatív tartalomelemzés eredményeit mutatja be. A beszélgetések első és utolsó 1000 szavában az ATLAS tartalomlemző szoftver segítségével megkeresték a kommunikátorok cselekvéseire közvetlenül utaló (*m és *k alakú) formákat, az én személyes névmás különböző előfordulási formáit, a tagadó formákat (megkülönböztetve megsemmisítő és ambivalens tagadást), majd ezeket az előzetes elméleti ismeretek alapján kategóriákba sorolták, kódolták. A szerző szerint az eredmények azt mutatják, hogy a beszélgetések során kedvező változások zajlanak le, amit szerinte a szövegben az énről vonatkozó kódok és az ambivalens tagadás megszorodása, valamint a megsemmisítő tagadások számának csökkenése jelez.

A kapott eredmények azonban megítélésem szerint nehezen értelmezhetők – éppen amiatt, amit a szerző a könyv más oldalain maga is többször hangsúlyoz, hogy a szavaknak nincs önálló, kontextustól függetlenített jelentésük. A szerző különösen a tagadások vizsgálatakor, kísérletet tesz ugyan arra, hogy ne a formát, hanem a kontextusból kikövetkeztethető funkciót vegye figyelembe, a használt módszer azonban ezt csak töredékesen teszi lehetővé. További probléma, hogy a rögzített párbeszéd között egyaránt vannak a telefonszolgálat által sikeresnek és sikertelennek ítélt

beszélgetések, ez a különbségtétel viszont a tartalomelemzésben nem jelenik meg. Így az eredményekből arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a sikertelen párbeszédnek is sikeresek voltak, hiszen bennük is növekedett az ambivalens tagadás, és csökkent a megsemmisítő stb. A szövegek ígért, de nem megvalósuló konverzációanalízise véleményem szerint érvényesebb megállapítások megfogalmazását tette volna lehetővé.

A könyvet rövid összegző fejezet zárja; a mellékletek pedig a használt tartalomelemző szoftvert, valamint a programmal végrehajtott szöveges (telefon, öngyilkosság) találatait mutatják be.

Már a fenti tartalmi összefoglalóból is kitűnik az a furcsa aránytalanság, amely az elméleti és az empirikus megközelítés közt fennáll. Míg az elméletek a mű első oldalától az utolsóig szinte folyamatosan záporoznak ránk, a szövegközpontú empirikus elemzés, bár több fejezetben is feltűnik, egyedül az ötödik fejezetben fő téma, ahol viszont az elméleti kerettől idegen és nehezen értelmezhető eredményeket hozó kvantitatív elemzéssel találkozunk. Szövegre éhes kíváncsiságunk kielégítetlen, voyeurkodési hajlamunk hoppon marad, s így némileg frusztráltak tesszük le a könnyű olvasmányának semmiképp nem nevezhető könyvet.

E munkának ugyanakkor számos, elsősorban az elméleti megközelítések eredetiségéből és sokszínűségéből adódó erénye is van. B. Erdős a *mainstream* paradigmáktól eltérően az öngyilkosságot elsősorban kulturális, nyelvi, kommunikatív szemszögből vizsgálja. A kommunikációs krízis állapotában a nyelv – az öngyilkosság jellegzetes tematizációi, az uralkodó diskurzus, az úgynevezett negatív kód révén – az öngyilkosságot kínálja mint megoldási lehetőséget. De pozitív kiutat is a nyelv biztosíthat, a segítő szakemberrel dialogikus viszonyba lépő személy képessé válik helyzetét átértelmezésére, perspektívaváltásra. B. Erdős értelmezésében végeredményben két diskurzus, a negatív kód diskurzusa és a terápiás diskurzus küzd az egyén lelkéért.

Bár a szerző nem beszél Jónak és Rossznak a lélekért zajló küzdelméről,

a transzcendens elemre tett számos, kifejtetlen utalása olyan vallásos világgépet sejtet, amely megengedi a fenti értelmezést. „Tekintve, hogy az öngyilkosság élet és halál közötti döntés, [...] témánk szempontjából alapvető az itt felsorolt szignifikációs módoknak a transzcendencia érintésében játszott szerepe. Ugyanakkor éppen a transzcendens minőség bevonása jelenti a dialógus leírásának korlátait – a segítő professziók talán legnehezebben megragadható területe a spiritualitás élményvilága” (26. old.) – írja a szerző. És máshol: „Az öngyilkosságnak nyilvánvalóan vannak pszichológiai, emellett azonban mély, transzcendens vonatkozásai is – utóbbiról azonban kevés szó esik, mert kultúránk elismert és az öngyilkosság jelenségével összefüggésbe hozott eszközeivel ez a sík nem megragadható.” (39. old.)

A vallásos értelmezést erősíti továbbá az a tény is, hogy az öngyilkosság az egész műben magától értetődően és egyértelműen abszolút rosszként, feltétlenül megelőzendőként teteleződik, mint olyan kényszeres tett, amely sohasem lehet racionális mérlegelésen és szabad döntésen alapuló cselekvés.

Nem az értékelkötelezett megközelítéssel van a probléma, magam is valom, hogy a kutató teljes objektivitása, értéksemleges elfogulatlansága illúzió, illetve maga is ideológia. Fontosnak tartanám azonban az értékelkötelezettség és az ebből adódó következmények explicitté tételét, ami itt elmaradt. A fentiekből az is következik, hogy a szerző különösebb megfontolás, de legalábbis kifejtett indoklás nélkül zárja ki azokat az eseteket az öngyilkosság fenti, utalásokban jelzett meghatározásából, amelyek elentmondhatnának neki. Ezért nem sorolja például az öngyilkos merénylet az „igazi öngyilkosok” közé.

Az öngyilkosság hétköznapi tematizációját B. Erdős tartalomelemzéssel próbálta feltárni, az „öngyilkos” szóra rákeresve a *Népszabadság* internetes archívumában. Miután erre röviddel az ikertornyok elleni merénylet után került sor, a keresőprogram igen nagy számban az „öngyilkos merénylet” szóösszetételt találta. (A szöveg szerint „a vizsgált minta a 2002 májusától 2002

decemberéig terjedő időszakot öleli fel” [71. old.]. Ez elírás lehet, mivel a 6. mellékletben a keresés eredményeit bemutató idézetek mind 2001 októberéből származnak.) Túl egyszerű megoldás ezt a kategóriát egyszerűen kizárni a további vizsgálódásból. Kétségtelen, hogy az öngyilkos merénylet motivációja számos szempontból elterelhető a „hétköznapi” öngyilkos indítékaitól, a deviánsnak tekinthető esetek elemzése azonban szinte mindig hasznos, hiszen az univerzális magyarázatra törekvő elmélet hiányosságaira mutathat rá, s így segíthet az elmélet pontosításban. Különösen akkor, ha a szerző a *grounded theory* módszertanát kívánja használni, melynek fontos eleme, hogy a kutatás mindaddig lezáratlan, amíg új, értelmezésre szoruló jelenségek bukkannak elő a vizsgált területen. A módszer lényege éppen a felbukkanó új elemek integrálása az ily módon folyamatosan átalakuló, formálódó elméletbe.

Az öngyilkosság korlátozó értelmezését természetesen magyarázhatja, hogy B. Erdős elsődlegesen azokra kíváncsi, akik a telefonszolgálatot igénybe veszik. A probléma nem is maga a szűkítés, hanem annak reflektálatlansága.

Az öngyilkosság kommunikatív megközelítéséből adódóan a felhasznált magyarázó elméletek döntő részt az interperszonális kommunikáció elméletei közül valók. A terápiás beszélgetés az interperszonális kommunikáció elméleteinek termékeny forrásvidéke, hiszen itt merül fel talán legelősebben a beszélgetések tétje, a beszéd tett jellege, valóságalkotó funkciója. A beszéd súlya különösen nyilvánvalóvá válik az öngyilkosság megelőzésére létrejött telefonszolgálat szerepéről gondolkodva. Az elméleti megközelítés tehát adekvát a kutatás tárgyával, s nem a szerző hibája, hogy a terület elméleti sokszínűsége zavarba ejtő. A személyközi kommunikáció mint tudományterület távolabb már nem is lehetne attól, hogy a kuhni értelemben egyetlen uralkodó paradigma jellemezze. B. Erdős elsősorban a fenomenológiai és a szociokulturális, valamint, kisebb mértékben, a társadalomkritikai hagyományra támaszkodik. Ezenkívül bátran merít a nyelvészet, főként a pragmatika, a pszichológus

gia, pszichoterápia, az antropológia és a néprajz eredményeiből is. A kérdésről érvényes mondanivalóval rendelkező tudományok közül talán csak a szociológia szorul háttérbe.

Az interdiszciplináris megközelítés az alkalmazás helyén legtöbbször indokoltnak tűnik, néha meglepő, kreatív és megvilágító erejű, s csak ritkán érződik erőltetettnek. E ritka esetek feltehetően a könyv eredeti funkciójával magyarázhatók. Érzésem szerint a PhD-disszertációt író szerző esetenként nem bírt ellenállni a csábításnak, hogy minden olvasott szakirodalmi forrásról említést tegyen. Indokolatlannak érzem például Bernstein korlátozott v. kidolgozott kód elméletének (139. old.) vagy Hofstede kultúra-elméletének (152. old.) futó említését. A szerző szakirodalmi tájékozottsága egyébként igen széles körű és meggyőző, a megemlített elméletek, kutatások sokasága azonban nem engedi meg, hogy részletesebben is bemutassa őket, s így fejtegetése valóban csak a bennfentesek számára követhető. Tovább erősíti ezt az érzést a hivatkozott elméletek erősen absztraháló és saját terminológiát használó nyelvezete.

A tanulmány végig deduktív logikát követ, az elméleti konstrukciókat csak illusztrálják az empirikus anyagból, elsősorban a telefonszolgálati beszélgetésekből kiragadott szövegrészek, nem mindig meggyőző módon. Sajnálatos – bár a módszer nehézségeit ismerve érthető –, hogy elmaradt a vizsgált párbeszédetek finomátírása, mely a prozódia legalább néhány elemét (szüneteket, erősebb hangsúlyokat), illetve a párbeszéd olyan fontos, jelentésem elemeit, mint a közbevágások, átfedő beszéd stb. jelezni tudta volna. Összességében termékenyebbnek és a nyelvet előtérbe állító elméleti kerethez is jobban illeszkedőnek tartottam volna az induktív eljárást, mely a vizsgált szövegek elmélyült kvalitatív elemzésére építette volna fel a tanulmányt. Annál is inkább, hiszen a vizsgált szövegek szinte kínálják magukat az ilyen elemzésre.

Nagyszerű ötlet, hogy a szerző egyszerre kívánta vizsgálni az öngyilkosság hétköznapi tematizációit makroszinten, elsősorban a médiára és részben néprajzi forrásokra támaszkodva, és mikroszinten, a segélyvonal telefon-

beszélgetéseiben, az egyes ember helyzetéről szóló dialógusokban. Ez persze felveti a társadalomtudományok hagyományos tyúk-tojás problémáját, amely hol mikro–makro dilemmaként, hol cselekvés és struktúra szerepének vitájában jelenik meg. Az adott vizsgálati kontextusban ez a kérdés úgy merül fel, hogy ha az uralkodó diskurzusban az öngyilkosság a krízishelyzetekből való legitim, sőt elvárt kilépési lehetőség – „a médiatermékek az öngyilkosság mint problémamegoldó módszer irányában elfogadóak, egyben a választott módszert népszerűsítik” (70. old.) –, akkor e diskurzus kényszere mennyiben határozza meg a telefonszolgálat segítségével egymással dialogikus kapcsolatba lépő két ember kommunikációját, van-e lehetőségük kitörni belőle, és attól függetlenül formálni a párbeszédet. „Nem tudom, hogy szokták kezdeni az ilyet” (21. old.) – kezdi a beszélgetést az egyik hívó. A mondatból kitetszik, hogy létezik (léteznie kell, hiszen így *szokták* kezdeni) – ha a hívó számára épp nem is ismert – az adott helyzetben elvárt kommunikatív magatartásforma, melyet nyilvánvalóan az uralkodó diskurzus kényszere mondat(na) a beszélővel. Egy másik hívó az operátorra vonatkozóan fogalmaz meg hasonló elvárást: „Ez biztos, hogy Önöknek van valami ilyen forma, amit elmondanak azoknak, akik, akik úgy érzik, hogy hogy nincs értelme.” (61. old.)

A dilemma a választott módszerekben is jól megragadható. Az öngyilkosság hétköznapi tematizációinak vizsgálatakor a diskurzív szuicidológia irányának megfelelően a szerző a diskurzuselemzés módszerét használná, melynek legelterjedtebb kritikái változata a társadalmi kényszerek diskurzív konstruáltságának feltárására irányul. A telefonbeszélgetéseknél a használni kívánt módszer a konverzációanalízis, amely – épp ellenkezőleg – alapvetően szabadnak, társadalmi kényszerektől függetlennek tekinti a párbeszédbe lépő feleket. A kényszer csak a párbeszédben magában jelenhet meg. A szerző megközelítésében: „a diskurzuselemzés a makroszintű, a hatalom befolyása alatt álló társadalmi diskurzust, a tematizációk elemzését célozza, míg a konverzációelemzés a személyes kapcsolati történések

elemzésének mikromódszere, akkor is, ha ez az elemzés egyben a személy társadalomhoz való kapcsolatának megjelenítésére fókuszál.” (33. old.)

A dilemma feloldására elszórtan, utalásszerűen történnek kísérletek. A szimbolikus interakcionizmus G. H. Mead képviselte változata talán a legjobb kísérlet a mikro- és makroszint egyesítésére, megemlíthődik mint magyarázati lehetőség (19. old.), kár, hogy részletes kifejtése elmarad. Izgalmas megoldásnak tűnik Kézdi idézett álláspontja is, aki szerint a terápiás beszélgetés nem más, mint a hibás metaforák folyamatos dekonstrukciója. Eszerint tehát társadalmi szinten az öngyilkosság mint elfogadható megoldás konstrukciója zajlik, a terápiás beszélgetésben pedig ennek a diskurzusnak a dekonstrukciójára kerül sor.

A dilemma feloldására – vagy éppen feloldhatatlanságának bizonyítására – a legalkalmasabb módszer azonban a szövegek elemzése és összehasonlítása, az öngyilkosságról szóló mediatisált szövegek diskurzuselemzése és a telefonos párbeszédetek konverzációelemzése lett volna. Különösen jó lehetőséget kínált volna az összehasonlító elemzésre az a tény, hogy a telefonszolgálat oktatási céllal a legsikeresebbnek és a legsikeretlenebbnek tartott telefonbeszélgetéseket választotta ki rögzítésre, hiszen az érintett közösség által jónak és rossznak ítélt szövegek mélyelemzéséből megtudhattunk volna valamit arról, mitől válik sikeressé vagy épp sikertelenné egy beszélgetés. Ez az elemzés azonban elmarad vagy csak nagyon töredékesen valósul meg.

A tanulmány elméleti megalapozottsága, sokszínű megközelítésmódja ugyanakkor bőségesen kárpótolja az olvasót. Kérdéseket provokál, reflexióra késztet, olykor vitára ingerel, azaz komoly, jó munka, melyet a szakmai közönség nagy haszonnal forgathat.

A könyv a Typotex Kiadó *Kommunikációkutatás* c. sorozatának negyedik kötete (sorozatszerkesztők: Batori Zsolt, Hamp Gábor, Horányi Özséb).

Kulcsár Zsuzsanna (szerk.): Teher alatt...

Trefort Kiadó, Budapest, 2005. 396 oldal, 2900 Ft

A kötet tizenhárom, a pozitív traumafeldolgozás és a poszttraumás fejlődés elméletét tárgyaló cikket tartalmazó szöveggyűjtemény. A traumához való pozitív adaptáció iránti pszichológiai érdeklődés – a koncentrációs táborot megjárt Viktor Frankl munkáira támaszkodó logoterápiát követően, amely az értelem akarását állította a középpontba – az 1990-es években, a pozitív és a negatív alkalmazkodás koegzisztenciájának felismerésével újult meg.

A poszttraumás fejlődés (*posttraumatic growth*, a továbbiakban PTN) fogalmát és az azt vizsgáló kérdőívet (PTGI) Tedeschi és Calhoun vezette be (*The Posttraumatic Growth Inventory: measuring the positive legacy of trauma. Journal of Traumatic Stress*, 9 [1996], 455–471. old.). Vizsgálata azóta a „pozitív” egészségpszichológia egyik központi területe. A kognitív pszichológiai szemlélet olyan intrapszichikus, „szeizmikus” történésként értelmezi a trauma eseményét, amely a szubjektum kognitív sémainak és globális hiedelemrendszerének összeomlásához vezet ugyan, ám egyszersmind egy új, a trauma előttinél jobb szerveződést, fejlettebb értékrendet is megalapozhat. A kötet írásai a traumát követő, abból kiinduló fejlődés lehetőségeivel foglalkoznak – egészen a bölcsességig bezáróan.

A gyűjtemény három nagy fejezetben, különböző aspektusokból bontja ki a témát, igaz, némileg kritikátlanul: a megközelítés egésze leegyszerűsítőnek tűnhet a trauma negatív hatásainak ismeretében. Az első fejezetben a PTN alapvetően elméleti megalapozását nyújtó tanulmányok találhatók, majd a kötet az elmélet empirikus vonatkozásával ismerteti meg: hogyan használható a terápiás munkában, hogyan alakul különböző traumatikus élethelyzeteket követően a jelentésadás, az értelmezés. A harmadik rész a

bölcsességgel mint a negatív életese-mények lehetséges hozamával foglalkozik. A kötetet a szerkesztő, Kulcsár Zsuzsanna bevezetője és összefoglalója foglalja keretbe, segítve az olvasót a tanulmányok egy rendszerben való megértésében, elhelyezve őket a személyiség-, az egészség-, a szociál-, a fejlődés- és a kognitív pszichológia átfogó elméleti keretében.

A gyűjtemény alapja egy pszichológiai doktori szeminárium anyaga, de sok írása nemcsak a (leendő) szakembereknek, hanem azoknak is izgalmas lehet, akiket foglalkoztatnak a határ- vagy krízishelyzetek, amelyekben az individuuum az étellel és a halállal való számvetésre kényszerül. Érdeemes megjegyezni, hogy míg a szakemberek képesek a poszttraumás fejlődést mint koncepciót a megfelelő helyi értéken kezelni – tehát a poszttraumás zavarokkal „együtt olvasni” –, addig a laikus olvasót félrevezetheti vagy hitlenkedést válthat ki belőle ez a túlságosan pozitívnek feltűnő szemlélet. A pszichológia eszköztárával és módszertanával dolgozó tanulmányok kérdésfelvetéseiben és következtetéseiben filozófiai szintű problémaérzékenységgel találkozunk. A trauma, a traumatizáció jelensége e két tudományág még kiaknázatlan határterülete, amelynek feltárásához a szöveggyűjtemény inspiráló adalékot kínál.

Mindenekelőtt érdemes meghatározni, mit is tekinthetünk pszichés traumának. Minden olyan egyszeri vagy krónikus lelki és/vagy testi *extrém abúzust* (nemi erőszak, baleset, gyógyíthatatlan betegség, fontos személy halála, természeti katasztrófa, válás, totalitárius hatalomnak való alávettség stb.), amely hosszan tartó és diszfunkcionális emocionális reakciókat vált ki a túlélőben, aki azt nem képes feldolgozni, ezért érzelmi háztartása, identitása, szociális kapcsolatai és globális jelentéstudajdonítási rendszere negatív módosulásokon mehet át. A trauma tartós negatív következményei közül meg kell említeni a legalapvetőbbet, a PTSD-t, a *poszttraumás stresszbetegséget*. Judith Herman *Trauma és gyógyulás* című könyvében (Háttér – Kávé – Nane Egyesület, Bp., 2003.) a „trauma dialektikáját” egymásnak ellentmondó állapotok folyamatos váltakozásával jellemzi, mi-

közben maga a poszttraumás állapot is fokozatos változáson megy keresztül. Eleinte a traumatikus emlékek betöréses újraélése dominál, majd ennek csökkenésével felerősödnek a tompultság és a beszűkülés tünetei. A túlélő élete cselekedeteiben csak felületesen van jelen, mintha a mindennapi eseményeket távolról figyelné. Herman találó megfogalmazásában: „hiányzik belőlük a drámaiság”. Ezt Freud is leírja (*Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások*. Filum, Bp., 1997. 129–145. old.): minden érdeklődés kivész az emberből, a trauma „felfalja énjét”, „az ént a teljes elszegényedésig kiüresíti”. Sok túlélő azt érzi, mintha egy része meghalt volna. Ebben az állapotban Herman szerint egyre könnyebb elvéteni a diagnózist, mert épp a negatív tünetekből áll össze, abból, *ami nincs*. Érdeemes ennek a megállapításnak a fényében mérlegelni a traumát követő fejlődés egyértelműségét, lehetőségét.

A trauma szinte kikerülhetetlen negatív következményeit nyomatékosító felvezető után lássuk a *Bevezetőt*: a kötet hangsúlyozottan kognitív szemlélete mellett Kulcsár a társas, avagy összetartozási szükséglet empirikus kutatási eredményeivel foglalkozik a PTN jellemzőinek tükrében. A poszttraumás fejlődés öt területen figyelhető meg: 1. az élet fokozottabb megbecsülése és a prioritásokban bekövetkezett változások; 2. melegebb, nagyobb intimitással jellemezhető kapcsolatok átélése; 3. a személyes erő fokozott érzete a sérülékenység egyidejű átélésével; 4. új lehetőségek és életpályák felfedezése a személy életében; 5. spirituális és egzisztenciális fejlődés. A kutatásokból kiderül például, milyen jelentős szerepe van a környezetnek a trauma sikeres feldolgozásában, s hogy maga a PTN hogyan lép kölcsönhatásba a szociális faktorokkal. A társas támogatás, az intim, meleg kapcsolat segítik a megküzdést a krízishelyzettel, míg a szociális kirekesztés, a szoros, jelentéstartó kapcsolatok hiánya önrontó viselkedéshez (pl. alkoholizmus, autóbalesetek nagyobb gyakorisága) is vezethet. Ám ezeken a laikus számára is belátható tapasztalatokon túl a trauma olyan változásokat is indukálhat, amelyek következtében az egyén nyi-

tottabban, elfogadóbban viszonyul másokhoz, tehát pozitívan befolyásolja a társas befogadást is. Ellenkező esetben bezárkózik saját világába, és elutasítja emberi kapcsolatait, ez az eshetőség azonban kívül esik az írás érdeklődési körén.

Tedeschi és Calhoun két tanulmánya mutatja be a PTN fogalmát, konceptuális alapjait és a jelenséget támogató empirikus bizonyítékokat. A szerzők felhívják a figyelmet arra a nem várt tényre, hogy a traumát követő fejlődésről szóló beszámolók aránya messze meghaladja a pszichiátriai zavarokról szólókat. Hangsúlyozzák, hogy a személyes distressz és a növekedés együtt van jelen, és sok tényezőn múlik, hogy a distressz, esetleg a poszttraumás stresszzavar vagy pedig a fejlődés lesz-e a meghatározó. Röviden áttekintik a PTN-nel rokon fogalmakat (előnytalálás, stresszfüggő növekedés, erőátfordítás), és bemutatják a poszttraumás fejlődés modelljét. A PTN folyamatát olyan súlyos krízis hozza működésbe, amely megkérdőjelezi, sőt megrendíti az egyénnek a világról és a benne elfoglalt helyéről alkotott képét. A pozitív változásokért nem maga a trauma, hanem annak „utóélete” a felelős, a trauma „csupán” elég nagy kihívás megszokott világnkra nézve, hogy beindítsa a lelki gazdagodást, egyszerűen azért, hogy kénytelenek vagyunk egzisztenciális kérdések felé fordulni. (Itt érdemes egy hermeneutikai párhuzamot fontolóra vennünk: a trauma tulajdonképpen a tapasztalat negatív szélső értéként értelmezhető, amelynek struktúrája a mindennapi tapasztalatokéhoz hasonló, tehát jellemzője, hogy mindig rációfól az előzetesen fennálló hiedelmekre, hamis általánosításokra, tehát mindig csalódással is együtt jár [ld. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer*. Gondolat, Bp., 1984. 392. old.])

Az elmélet ellenpárja lehetne Ehlers és Clark kognitív modellje (A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behaviour Research and Therapy*, 38 [2000], 319–345. old.), amelyről a PTN szerzői nem tesznek említést. Ez a modell tulajdonképpen a tanuláseméleti, kognitív és emocionális megközelítést ötvözve szintén a traumát követő folyamatokra helyezi a hangsúlyt, azonban csak a trauma

negatív következményeivel foglalkozik: akik nem képesek a traumát időben behatároltnak tekinteni, az egész jövőjüket negatívan meghatározónak tartják, ami később számos maladaptív kognitív feldolgozási stílust és viselkedési stratégiát indít be.

A krízis által kiváltott, elsöprő erejű negatív reakciók először mindenképp megküzdő viselkedést tesznek szükségessé. Beindul az élmény intenzív kognitív feldolgozása is, ami először automatikus, betolakodó gondolatok, rágódás formáját ölti, majd egyre tudatosabbá, kontrolláltabbá válik. Az élethelyzetet kísérő distressz mindközben nem szűnik meg, hiszen éppen ez tartja fenn a kognitív feldolgozás aktivitását. A PTF elméletalkotói szerint – bár a trauma eseménye negatív élmény marad – a folyamat végére a túlélők szerencsés esetben kialakítják saját „trauma-narratívájukat”, tehát képessé válnak a történeteknek mint koherens saját történetnek elbeszélésére, a sémák új elveken alapuló helyreállítására és a PTN további területein való fejlődésre. Bölcsibbakké, spirituális belátásokra nyitottabbá válhatnak. Nem másról van itt szó, mint annak a felszólításnak pszichológiailag kidolgozott, a terápiás munkában irányadó modelljéről, melyet a kórus mond ki Aiszkhülosz *Agamemnónijában*: „Tanulj a szenvedésből!” Már Gadamer is erre hivatkozik (i. m. 396. old.), és természetesen a szerzők is jelzik elméletük évezredes előtörténetét.

A PTN fogalmára igen nagy szükség van a terápiás munkában, mivel a traumafeldolgozásban nem csupán a „rég élet” visszaállításának lehetőségét kínálja föl, hanem a végtelenben rajzolja föl a fejlődés perspektíváját. Fenntartással kell kezelnünk azonban ezt a talán túlságosan pozitív szemléletet – a szövegek összeválogatásának koncepciója kritikus reflexiót is jelez, amikor, ha korlátozottan is, de bemutatja a „másik” oldalt: a PTN kutatóitól közölt következő tanulmány a modelljükre kapott kommentárookra válaszolva egy metaelméleti álláspont kidolgozására törekszik. A kritikák teljes joggal kifogásolták a nyereség észlelésének túlhangsúlyozását, azt, hogy az elmélet kevésbé vesz tudomást a traumákkal járó mértékelen

veszteségekről. A szerzők azzal védekeznek, hogy egy ilyen krízis negatív és pozitív reakciók keverékét mozgósítja, és rengeteg tényezőt mulhat, melyik válik átmenetileg vagy végérvényesen uralkodóvá: szerepet kap a személy optimizmusa, nyitottsága, társas beágyazottsága csakúgy, mint a kulturális normák (például „morális kötelessége” lenne-e összeomlani vagy sem). Ezért kellene meghaladni a *szubjektív jóllét* (*subjective well-being*, SWB) és a distressz kizárólagos szembeállítását, feltörni a rejtett konceptuális korlátokat, és tágabb perspektívából megközelíteni a problémát. Ez az elmélet szintjén valóban konstruktív javaslat, de még jobb volna azt látni, igazolódik-e a mérőeszköz hatékonysága és érvényessége a prevencióban, illetve a terápiában. A szubjektív jóllét, a fejlődés és a distressz egymást kizáró szembeállítása természetesen leegyszerűsítő, ám a betegekkel folytatott segítő munka alapján az is nyilvánvaló, hogy a poszttraumás állapot negatív tünetei és a fejlődés (például „Jobban meg tudom érteni a spirituális dolgokat” vagy „Közelebb érzem magam másokhoz”) nem ugyanazon a szinten helyezkednek el. Sok esetben hiába mutat a traumatizált egyén fejlődést a teszt bizonyos skáláin, valójában állapotát a depresszív tünetek vagy a PTSD egyéb negatív velejárói határozzák meg. A szerzők mégis beérik a pozitív és negatív tünetek pusztán együtt járásának megállapításával, és magyarázatként annyival, hogy a negatív émociók jelenléte sarkall az állandó kognitív feldolgozási kísérletekre. Hiányzik azonban a következő lépés: hogyan lehet az esetleges fejlődéssel dolgozni, visszavezetni a feldolgozási folyamatba, hogyan tudja felvenni a harcot a nálánál lényegesen számottevőbb negatív tünetekkel?

Kérdés, felrható-e kötetnek, hogy a poszttraumás állapotnak csak a pozitív oldalával foglalkozik, ha egyszer a célja nem a pozitív és negatív következmények összevetése, azaz a trauma átfogó megközelítése, hanem kifejezetten a pozitív traumafeldolgozást állítja a középpontba. Mindenestre olvasás közben fontos szem előtt tartani, hogy ez csupán az érme egyik oldala.

A kötet első részében még további két izgalmas írás olvasható. Az első a halál közeli élmények (*Near Death Experience*) és a poszttraumás fejlődés kapcsolatával foglalkozik. Az író, John Wren-Lewis – maga is pszichológus – minimális személyes pátozzsal átítatott tudósítása a klinikai halál állapotában szerzett tapasztalatairól ugyanazon a tárgyiasított hangon számol be észleléseiről, ahogyan a testen kívüliség élményében (*Out-of-Body Experience*) teljes közömbösséggel szemlélte a történéseket. A halál-félelem, a szenvedés megszűnik, minden addigi tudás és tapasztalat érvényét veszíti. „Mintha hirtelen-váratlan kigyógyultam volna valamiből, mintha lehullt volna a hályog a szememről” – írja. Az élmény hatásában összevethető a poszttraumás állapot bizonyos jellemzőivel: a túlélők felszabadulnak minden addigi rend alól, és nyitottá válnak egy transzcendens, nem én-élményeszerű, eksztatikus tapasztalásra. E gyökeresen „más” és idegen élményből nehéz visszatérni az „élők közé”. Az újonnan nyert szabadság egyaránt lehet építő és romboló, sőt maga a dichotómia is érvényét vesztheti. Nádás Péter *Saját halál* című könyve a klinikai halálélmény megrázóan plasztikus ábrázolása, amely lényegében a Wren-Lewisével megegyező tapasztalatról számol be. Nádást újraélesztették: „attól kezdve, hogy erőszakosan visszahozták, semmihez nincs köze az embernek. Se a tárgyakhoz, se a többiekhez, se a tudáshoz, se az élettörténetéhez, semmihez. Vannak emóciói, ha megböki az ujját, akkor fáj, de semmi köze hozzá.” A koncentrációs táborok sok túlélője is beszámolt ilyesfajta tapasztalatról: a trauma túlélője mintha lélekben lecövekelne az élmény mellett, s tovább hordozná magában. A terápiás munkának kell segítenie az egyént abban, hogy visszahódítsa, integrálja, sajátá tesse ezt a belsővé vált idegenséget, mely idegenné teszi a külvilágban is.

Erre kínál egy lehetséges módszert *A sebzett mesélő. Betegség és erkölcs* című tanulmány. A nyolcvanas években körvonalazódó narratív megközelítés egyfajta pszichológiai metaelmélet, amely Jerome Bruner, Donald D. Spence, K. J. Gergen, James W. Pen-

nebaker munkásságához, illetve Paul Ricoeur *Temps et récit* (Éditions du Seuil, Paris, 1983.) című könyvéhez köthető. Mára már elterjedt a negatív életesemények írásos megfogalmazása, az írásterápia. A narratívák mentális gyógyító szerepével James W. Pennebaker az elsők közt foglalkozott, akitől magyarul is olvashatunk a *Rejtett érzelmeink, valódi önmagunk* című könyvében (Háttér, Bp., 2005), illetve a László János és Thomka Beáta szerkesztette *Narratívák 5.* (Kijárat, Bp., 2001) kötetben. Munkatársaival végzett vizsgálatában arra kért diákokat, írják le életük legnagyobb traumatikusan eseményét, majd összehasonlították őket olyanokkal, akiknek nem kellett ugyanezt leírniuk. Azt találták, hogy az írók immunaktivitása javult a nem írókéhez képest, és ez a pozitív változás tartósan fennmaradt. Innen datálódik a „gyógyító írás” mint kutatási irányzat.

Bruno Bettelheim a meséknek a traumafeldolgozásban betöltött segítő szerepére hívta fel a figyelmet (*A mese bűvölete és a bontakozó gyermeki lélek*. Gondolat, Bp., 1976): a mesealakok segítségével a gyerekek, de a felnőttek is ellenőrizhető módon külsővé tehetik lelki folyamataikat, rendet tehetnek belső ellentmondásaik között. A mese leegyszerűsíti az élethelyzeteket, az alakokat határozott vonalakkal rajzolja meg, és a történetnek csak a kulcsmomentumait tartalmazza, a lényegre való rálátást ösztönzi. A mesék tanulsága Bettelheim szerint az, hogy ha az ember kitartóan és bátran szembenéz a megpróbáltatásokkal, győzedelmeskedhet felettük.

„Súlyos betegnek lenni azt jelenti: elvesztettem a hangomat, amit meg kell találnom” – írja Frank (103. old.), és „amint a beteg ember fokozatosan azt kezdi érezni, hogy a betegségének valamiféle célja van, máris megjelenik a betegség mint utazás képzete” (91. old.). Az utazás narratív struktúráját először Joseph Campbell írta le (*The Hero with Thousand Faces*. Princeton University Press, Princeton, 1972). Elbeszélője úgy mondja el betegsége történetét, mint egy mesét, amelynek ő a betegsége, traumája értelmét kereső hőse – ezek a *kereső történetek, szemben a helyreállító történetekkel*, amelyek a trauma

előtti állapot helyreállítására törek-szenek, illetve a *káosztörténetekkel*, amelyek csupán a korábbi énkép és jelentésstruktúrák széteséséről szólnak. A szerző a legtöbb publikált betegség-történetet kereső történetként értelmezi, amelyeknek megközelítően stabil – a mesékéhez hasonló – szerkezetük van. Az első lépés a hívás – a tünet megjelenése; ezt követi a beavatás, azaz a diagnózis, ami után a narrátor élményét egy koherens, jelentésteli történetté kezdi szervezni, amelynek végére ő maga megváltozik: inkorporálta, sajátá tette a betegséget; a harmadik szakasz a visszatérés: a hős visszatér a régi világba, de már máshogy látja azt. Ezekben az önmitológiákban tehát a *szelftörténet* (a szubjektum változásának története) keresésként kristályosodik ki sajátos, egyénileg jellemző „metaforák vezérfonalára” felfűzve, amelyek segítenek a betegség átélényegítésében, át-szellemítésében. A betegség-történetek sebzett hőseinek a történetet a „betegség fölötti győzelem ügyévé” válik, aminek elbeszélését sokan morális kötelességként élik meg: tanúságot kell tenni, át kell adni a tapasztalatot a többi betegnek.

A traumaelbeszélések fontosságát sokan hangsúlyozzák. A kínált narratív keret segíti az események feldolgozását és beillesztését a személyes élettörténetbe. Az elbeszélés a traumára válaszolva egyszerre gyászunka – amely jelentéssel és jelentőséggel ruházza fel a múlt eseményeit – és identitáskeresés – amelynek során az ember narratív koherenciát kölcsönöz mindannak, amit átél. Aron Antonovsky szerint az emberek általános egészségi állapota összefügg azzal, mennyire koherensnek élik meg élettörténetüket (The Structure and Properties of the Sense of Coherence Scale. *Social Science & Medicine*, 36 [1993], 725–733. old.). „Szalutogenetikus” modelljében a koherencia annak átélése, hogy az embernek helye van a világban, és a vele történő események értelmet hordoznak; biztonságérzetet nyújt, ha minden, ami a világban történik, kiszámítható és befolyásolható. A nehézségeket nem kikerülni kell, a kríziseken át juthatunk a személyiségfejlődés magasabb szintjére. A koherenciaélmény magá-

ban foglalja a hitet, hogy az ember a változó körülmények között is képes helytállni.

A kötet második fejezete egy értelmezési szinttel feljebb lépve azzal foglalkozik, hogyan rendelünk jelentést/rendelődik jelentés a velünk történő olyan traumatikus eseményekhez, amelyek amúgy visszautasítási látszanak minden értelmet. Az emberek globális hiedelmei többnyire optimisták: hajlunk a pozitív önértékelésre, a valóságosnál nagyobb kontroll és kompetencia feltételezésére, hisszük, hogy velünk úgysem történik semmi rossz, hogy a világ igazságos. Ezért hibáztatjuk sokszor az áldozatot, akármilyen történet is, csak hogy az igazságosságba vetett illúziókat mentsük. Amikor velünk történik valami, a konkrét, szituációs jelentés kialakításának háttérben mindig ott van ez a globális jelentésalkotó folyamat. A jelentésalkotás összekapcsolódik az emóció- vagy problémafókuszú megküzdő stratégiákkal, a személyes attribúciós (oktulatdonítási) stílussal, a külső vagy a belső kontroll hitével és még egy sor, egyénenként változó pszichés/kognitív stratégiával, amelyek nagy befolyást gyakorolnak arra, milyen jelentést, értelmet nyerne számunkra az események. Ha például olyan negatív élményt kell helyretennünk, amire nem volt befolyásunk – elütött egy autó –, akkor lelki háztartásunk szinte rákényszerít, hogy utólag attribúciók egész sorát hajtsuk végre: okságit – miért történt egyáltalán a szerencsétlenség; ebben segíthet a felelősség attribúciója is, amely Istennek vagy a sorsnak tulajdonít döntő szerepet; a következő lépés a szelektív előfordulás attribúciója – miért épp velem történt mindez. Ezen persze többször átrágnunk magunkat, újra és újra értékeljük a negatív események okait és az értük való felelősséget. Ha a veszteségünk nagyobb annál, ami ezzel elkönyvelhető, akkor – a globális jelentérendszer és érték-hierarchia drasztikus módosításával – új „világmodellt” kell kialakítanunk, vélik a *Jelentés a stressz és a megküzdés kontextusában* című tanulmány szerzői. Mintha a traumát fejlődés nélkül nem is lehetne feldolgozni (bár fejlődés helyett adekvátabb volna változásról beszélni). Hiszen minden vesz-

teséget, a traumát is szükségképpen gyászunka követi, mellyel elgyászoljuk a többé már nem érvényes világot, identitást, értéket, hitet, s amely egy új értékrend kialakításába torkollhat. A poszttraumás fejlődés emblematikus alakja Kertész Imre, aki szerint a holokauszt „felmérhetetlen szenvedések árán felmérhetetlen tudáshoz vezetett, és ezáltal felmérhetetlen erkölcsi tartalék rejlik benne” (*A száműzött nyelv*. Magvető, Bp., 2001. 289. old.). Kertész valóban képes arra az átfordításra, hogy értékteremtő potenciált lásson a holokausztban, pontosabban lényegi lehetőséget vegyen észre a történetből való tanulásban; így lett „vitalitása ösztökéje, doppingszere” a koncentrációs tábor élménye.

Előfordulhat, hogy az új értékrend nem fejlettebb, hanem negatívabb, determinisztikusabb. Sokszor semmi sem képes betölteni a veszteség okozta űrt. Ha a túlélő nem tud új rendet, célokat, értékeket megfogalmazni a megváltozott valóságnak megfelelően, akkor beleragad a veszteségélménybe, s nem képes kitörni abból az ismétlési kényszerből, hogy pszichésen újra és újra végigjártassa a történeteket, mert képtelen értelemmel felruházni őket.

A *Veszteségélmény, jelentéstulajdonítás, előnytalálás* című tanulmány olyan személyeket vizsgál, akik elvesztették egy családtagjukat. A traumafeldolgozás sikere jórészt azon múlik, hogy a túlélő képes-e a „jelentés mint érthetőség” konstrukciójáról átváltani a „jelentés mint jelentőség” konstrukciójára, azaz előnyt találni: tehát a saját életében valamilyen értéket, szerepet tulajdonítani a történeteknek. Három cikk foglalkozik a PTN és a betegséghez való pszichológiai alkalmazkodás lehetőségével, továbbá az emléőrakos, illetve csontvelő-átültetési betegeknek vizsgálja a környezettel, a családdal való kapcsolat pozitív változásait. A depressziós és szorongásos tünetekkel párhuzamosan a *pszichoszociális kapcsolatok* is javulhatnak, a betegek jobban becsülhetik az életet, személyes fejlődést élhetnek át stb. A szerzők szerint hasznos volna az intervenció és a terápiás munka számára új, precízebb kérdőívekkel árnyaltabb képet alkotni a betegek lelkiállapotáról és általában a

trauma hatásairól, hogy a trauma-túlélők saját erőforrásaikra támaszkodva tudjanak küzdeni a negatív következmények ellen.

A kötet harmadik fejezetének témája a bölcsesség mint az ember szellemi, lelki fejlődésének csúcspontja és esetleg a traumatapasztalat „végső hozama”. A bölcsességgel és a jó öregedéssel kapcsolatos kutatások a kilencvenes évektől kezdve váltak számottevővé, melyeket az a törekvés is vezérel, hogy rohanó, „fiatalodó” társadalmunkban „visszahelyezzék jogába” az időskort, hiszen a bölcsesség „csúcstartója” a hatvanas korosztály. A bölcsességet olyan szakértelem szerű tudásrendszerként definiálják, amely öt területen képes megbirkózni az élet alapvető problémáival: gazdag tényszerű és procedurális tudás, az érték- és az életprioritások viszonylagosságának és az ember korlátozottságának felismerése és elfogadása jellemzi. Ha megemlítik az a fogalom ókori előzményeit, a Berliini Bölcsesség Paradigma szerzői mintha nem lennének tisztában saját filozófiai gyökereikkel. Definíciójuk alapján a bölcsesség (*szófia*) inkább okosság (*frónészisz*). Az „okosság szükségképpen az igaz gondolkodással párosult cselekvő lelki alkat, amely arra irányul, ami az embernek jó” – írja Arisztotelész (*Nikomakhoszi etika*. Európa, Bp., 1987. 163. old). Ezt a fogalmat veszi újra elő Baltasar Gracián a XVII. században, és írja meg főművét, *Az életbölcsességek kézikönyvét*. A művet Schopenhauer fordítja le németre, és ő lesz az, aki a *frónészisz* megtölti „egzisztenciális” tartalommal, és akit egészen a XX. század közepéig „a bölcs” filozófusként tisztelnek, miközben emberileg a bölcsességtől meglehetősen távol áll. Thomas Bernhard gúnyosan jegyzi meg erről: „az aforizmaírás a szellemi légszomj alantas művészete, egyes emberek [...] ebből éltek és élnek, úgynevezett éjjeliszekrény-filozófusok, úgy is mondhatnám, közkedvelt évkönyvfilozófusok, akik idővel minden orvosi várószobafalat kidekorálnak aranyköpéseikkel.” (Thomas Bernhard: *A menthetetlen*. Európa, Bp., 1992. 59. old.) Mindenesetre ez az egzisztenciális adalék a forrása a bölcsességkutatók által hangsúlyozott öt kritérium közül ket-

tőnek: a viszonylagosságok és a bizonytalanságok felismerésének és elfogadásának. Ezen a ponton talán megfogalmazható az az általános kritika a pszichológiával szemben, hogy sokszor anélkül vesz elő fogalmakat, hogy reflektálna filozófiai, filozófiatörténeti gyökereikre. A bölcsesség a pszichológusnak egy mindig is megélő fenomén, amelyet először a görögök írtak le, és most végre mérhetővé vált. Röviden a hatástörténeti, hermeneutikai érzékenység hiánya róható fel itt a lélektannak.

A kötetet a szerkesztő hatvanoldalas tanulmánya (*A társas interakciók pszichológiai hatásai és agyi mechanizmusai*) zárja, amely az eddig tárgyalt témát egészen új megvilágításba helyezi. Kilépve a kognitív pszichológiai keretből, egyrészt az evolúciós/törzsfajlódási, másrészt a neuronális háttérmechanizmusok szintjén folytatja a vizsgálódást. Kiindulópontja az, hogy „ha valaki egy másik személy érzelmi állapotának tanúja, akkor a másik emocionális jelzéseit rejtetten, belsőleg utánozni fogja” (331. old). Ennek a nem tudatos reakciónak az idegi hátterével kapcsolatos kutatásokat és eredményeket ismerteti. Az együttérzésért, a szerelemérzésért, a poszttraumás stresszszavarban tapasztalt deperszonalizáció érzéséért – amelyek agyi szinten „én” és „nem-én” elkülönülésének felfüggesztésével járnak – egyöntetűen az énhatárokat fenntartó funkciók módosult működése a felelős. Ezekben az állapotokban valamilyen módon átalakul az én funkciója: kikerül önnön középpontjából, vagy inkább bevonja magába, az identitása részévé teszi a „másikat”: a szenvedőt, a szerelmezt vagy éppen a traumatikus azonosulás következtében az elkövetőt, illetve az „elsajátíthatatlan” idegenséget, amellyel a traumatapasztaiban találkozott. Agyi képalkotó eljárásokkal a kutatás többé-kevésbé feltárta azokat a régiókat, amelyek az „én” és a „nem-én” mint ágensek hátterét alkotják. Különösen izgalmassá teszi ezeket a kutatásokat, hogy az „én” és a „másik” viszonyának, a határok átjárhatóságának problematikája jó ideje a fenomenológiának is a homlokterében áll.

Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy az énhatárok elmosódásának vannak

szükségszerűen negatív és pozitív hatásai is. Ez akár a szerelemben is tetten érhető. Ugyanígy a traumánál: ha egy uralhatatlan, negatív esemény áttöri énem határait, szétveti azokat a kereteket, amelyek között mind ez idáig a világgal kommunikáltam, akkor egyrészt a szó pozitív értelmében nyitottá, érzékennyé válhatok: a világ felfedheti magát előttem; másrészt védtelenné válok a külvilággal szemben. Az a tapasztalat, hogy „nincsenek határait”, éppúgy együtt járhat spirituális megvilágosodással, mint a leg súlyosabb pszichés összeomlással. A traumán átesett embernek megvan a lehetősége, hogy előnyt kovácsoljon a történelemből, valami lényegit azonban mindenképpen elveszít, s e veszteséget meg kell próbálnia feldolgozni. Ha fejlődik, ha nem: e tapasztalat megváltoztatja.

PINTÉR JUDIT NÓRA

Gyórfi Tamás: A kortárs jogpozitivizmus perspektívái

Válogatott tanulmányok. Bibo Kiadó, Miskolc, 2006. 211 oldal, 2800 Ft (Prudentia Iuris sorozat 25.)

A jogelméletben az egyik leggyakrabban használt címke a pozitívizmus, amit vagy szitokként vágnak a másik fejéhez, vagy épp ellenkezőleg, büszkén vállalnak. A pozitívizmusról szóló diskurzust félreértések, alaptalan sztereotípiák és az egymás mellett elbeszélés terheli. Gyórfi Tamás könyve megpróbálja áttekinthetővé tenni a frontvonalakat, hogy ebben a káoszban valamilyen rendet teremtsen. Nem keres kompromisszumot a különféle irányzatok közt, hiszen arra nincs sok remény (ld. Reynolds Barney: *Natural Law versus Positivism. Oxford Journal of Legal Studies*, 1993, 441–456. old.), hanem csupán a különbségeket tisztázza.

A jogpozitivizmust két tézissel szokták definiálni. A szeparabilitási tézis értelmében a jogi érvényesség-

nek nem szükségszerű eleme az erkölcsösség, a társadalmi tények (vagy társadalmi források) tézise szerint pedig a jogi érvényesség végső soron társadalmi ténykérdés. A bevezető definíciót és történeti áttekintést (Bentham, Austin, Hart, Kelsen és Raz) követően Gyórfi a *Jog és erkölcs kapcsolata a pozitívista elméletekben* c. fejezetben részletes fogalmi tisztázást és szakirodalmi áttekintést nyújt – s mindezt anélkül, hogy túl sok előfeltételt (pl. az autoritáselmélet vagy más, némelyek által megkérdőjelezett fogalmi keret elfogadását) tenne szükségessé. Megkülönbözteti a jogelméleti érveléseknek az erkőlctől való elválasztását jelölő metodológiai pozitívizmust és a jogi érveléseknek (a jogi érvényesség-fogalomnak) az erkőlctől való elválasztására utaló tartalmi pozitívizmust. Inkluzív pozitívizmusról beszél, ha a jogi érvényesség-fogalom tartalmazhat erkölcsi elemeket (pl. Hart), és exkluzív pozitívizmusról, ha nem (pl. Raz és Kelsen). Gyórfi a Hart–Fuller-vita (H.L.A. Hart: *Positivism and the Separation of Law and Morals* és Lon Fuller: *Positivism and Fidelity to Law. A Reply to Professor Hart. Harvard Law Review*, 1958, 591–672. old.) nyomán – és Radbruchot cáfolva – bemutatja, hogy a pozitívista elméletek túlnyomó többsége nem állítja, hogy (erkölcsi) kötelességünk lenne a törvényeknek engedelmessé válni. Egy Gyórfi által is idézett szerző szavaival: „A jog és erkölcs fogalmi elválasztásának logikus velejárója az, hogy a puszta tényre, hogy valami jog, az az erkölcsi válasz, hogy: »Na és akkor mi van?«” (Frederick Schauer: *Positivism as Pariah*. In: Robert P. George [ed.]: *The Autonomy of Law: Essays on Legal Positivism*. Clarendon Press, Oxford, 1996. 37. old.) A fejezet elemzései alaposak, következtetései meggyőzőek, és a fogalmi különbségtevés megvilágító erejük: a témáról idegen nyelven sem ismerek jobb áttekintő írást.

A jog normativitását tárgyaló két fejezet a különféle értelemben vett pozitívizmusoknak a jog cselekvésmotiváló képességére adott magyarázatait elemzi, s megfogalmazza a szerző fő kételyét a jogpozitivizmussal kapcsolatban: nem ad választ arra a

kérdésre, hogy mikor, illetve miért kötelességünk engedelmeskedni a jognak. Ha viszont egyszerűen kivennénk ezt a kérdést a pozitívizmus által megválaszolható kérdések közül, akkor az elméletet olyannyira leszűkítenénk, hogy az már a pozitívizmus önpusztításának volna tekinthető. Győrfi ezen a ponton nem teljesen meggyőző, hiszen a fenti kérdésre, mely erkölcsi – azaz nem pozitívista – választ implicál, a pozitívista elméletek túlnyomó többségének nincs válasza a saját maga által szabott, az erkölcsi kérdéseket kiiktató keretben. Az elmélet magyarázó hatókörének leszűkítése azonban (s itt nehéz elfogadni Győrfi álláspontját) nem feltétlenül önpusztító. A tágabb hatókörű elmélet csak akkor jobb, ha abban a tágabb hatókörben meggyőzően magyaráz. Ha egészen szigorú mércét állítunk fel, akkor azt is megkövetelhetjük, hogy *legalább olyan jól* magyarázzon, mint a leváltandó szűk hatókörű elmélet; ha engedékenyebbek vagyunk, akkor a tágabb hatókörért fizethetünk valamekkora árat a magyarázat pontosságában, de egy minimális szintet itt is el kell várnunk. Azaz csak akkor engedhetjük el a pozitívizmus kezét, ha (1) vagy azt mutatjuk meg, hogy még a szűkebb hatókörben (kül. érvényesség-fogalom) sem ad koherens magyarázatokat; (2) vagy pedig azt mutatjuk be, hogy a konkurens (természetjogi vagy interpretív) elméletek *legalábbis* elfogadható magyarázatokat adnak egy jelentősen tágabb hatókörben. Könnyen lehet, hogy Győrfinek igaza van, és a jogpozitívizmussal komoly bajok vannak, de az említett kérdéseket ehhez még alaposan meg kellene vizsgálni.

Szokásos érv a pozitívizmussal szemben, melyet Győrfi – helyesen – nem alkalmaz, hogy minden jogrend erkölcsi igényeket támaszt, hiszen a „jogokról és kötelezettségekről” szólva erkölcsi nyelvet használ. Csakhogy ez a nyelv nem „erkölcsi”, hanem csupán „normatív”. A jogsértéssel rendszerint együtt járó erkölcsi helytelenítést azonban Győrfi már a jogpozitívizmussal szembeni érvként kezeli, ami nem meggyőző, hiszen a diktatúrákban igen gyakran nem ez a helyzet (gondoljunk a polgári engedetlenségi mozgalmakra).

Különbséget kellene tennünk „jogi kötelezettség a jognak való engedelmeskedésre” és „erkölcsi kötelezettség a jognak való engedelmeskedésre” közt. Az előbbi nem tautológia, hiszen bizonyos esetekben az érvényes jognak (jogilag) nem kell engedelmeskedni, és nem kell alkalmazni. (Tipikus példa erre Magyarországon az EU-jognak ellentmondó *érvényes* magyar törvény, amelyet nem kell alkalmazni.) Az utóbbi pedig egy nagyon fontos erkölcsfilozófiai kérdés, mint ahogy az is, hogy a kétfajta kötelezettség közül melyiket kövessük. Mindkettőnek lehet preemptív (azaz a konkurens engedelmeségi igényeket kioltó) igénye a másikkal szemben, de a kétfajta kötelezettség közti választás erkölcsi jellegű, s kizárólag a mi személyes felelősségünk. Győrfi szerint ebben a helyzetben a végső döntésünknek (ti. melyik fajta kötelezettséget követjük) az indoka a legfontosabb kérdés. Ennyiben az erkölcsi kérdés természetesen átfogóbb. Két elkülöníthető szintje van: (1) Mi az erkölcsi kötelezettség egy helyzetben? (2) Az erkölcsi kötelezettséget a jogi kötelezettséggel szemben is követjük-e?

Csupán e második kérdés teszi átfogóbbá az erkölcsi kérdést.

A kötet hatodik és nyolcadik fejezete a szabályalapú döntéshozatalt elemzi, amely a döntést konkrét szabályokra, nem pedig az azokat igazoló elvekre alapozza, de megkülönböztetendő az esetet önmagában megítélő kádi-bíráskodástól is. A pozitívista szerzők többsége az említett döntéshozatal mellett, az antipositivisták többsége az ellene felhozott érvekkel értene egyet.

A könyvből tematikusan kissé kilóg *A jog autoritása az „ésszerű” pluralizmus körülményei között* c. fejezet, amely nem a jogpozitívizmus, hanem a jogelmélet és a politikai filozófia határterületének egy kérdését tárgyalja. A szerző meggyőzően érvel amellett, hogy a többségi döntéshozatal egyik fontos igazoló elve lehet a döntésben részt vevők egyenlősége.

A kötet a benne érintett kérdéseket igen alaposan és meggyőzően tárgyalja (egyetlen kételyemet már említettem). Külön erénye, hogy mivel Győrfi erős szimpátiával tekint a pozitívizmusra, a vizsgált téziseknek

igyekszik a lehető legvédhetőbb olvasatát adni, és egyes, a pozitivisták által preferált elméletrészeket (például a szabályalapú döntést) megpróbálja megmenteni. A szakirodalomból elsősorban az angol és amerikai jogelméleti írásokat (Kelsennek is elsősorban angolul megjelent írásait) használja. Talán érdemes lett volna kissé részletesebben bemutatni egyrészt a német hagyományt (Robert Waltert, Hans Albertet, avagy a kettőt szintetizáló Rudolf Thienelt; illetve a harti hagyományból érkező Neil MacCormick és a kelsen-i hagyományból érkező Ota Weinberger sajátos intézményi jogelméletét), másrészt a magyar pozitívista tradíciót (a XIX. századi empirikus pozitivistákat, Somló Bódogot, Moór Gyulát, Szabó Imrét), hiszen az olvasót érdekelheti, hogy a magyar szerzők álláspontjai hol helyezkednek el a pozitívizmusról adott általános képből. Inkább jogszociológiai jellegű kérdés, hogy a magyar jogászság milyen implicit elméleti premisszákkal dolgozik. Sejtésem szerint ugyanis ezek mind a mai napig a pozitívizmus egyik sajátos változatának, a Szabó Imre-féle szocialista normatívizmussal a tételei.

Néhány terminológiai probléma is felmerül az olvasás során. Egyes kifejezéseket úgy használ a szerző, hogy nem adja meg pontos jelentésüket. Így azután az angolszász analitikus jogelméleti hagyományban nem jártos olvasónak nem feltétlenül evidens, hogy mit jelent a „deskriptív” és a „konceptuális” szembeállítás (49. old.), vagy épp a „peremptorius indok” (55. old., 37. l.). Ugyancsak nem egyértelmű, hogy az „autoritás közvetítő funkciója” (59. old.) és az „autoritás szolgálatteljesítő funkciója” (176. old.) ugyanarra a fogalomra („service conception of authority”) vonatkozik-e.

A kötet összességében jelentős hozzájárulás a rendszerváltás utáni magyar jogelmülethez, s egyúttal egy új tendenciát jelez is: míg a két háború közötti igen erős (bár nem kizárólagos) német befolyás volt jellemző nálunk, az ezt váltó szovjet-országi recepció után a magyar jogelmélet (lassan, de biztosan) az angolszász tradícióhoz kerül közelebb.

JAKAB ANDRÁS